

Razlika između klasične i keynesijanske ekonomske doktrine u 20. stoljeću s implikacijama na hrvatsku tranziciju

Brumec, Dino

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University North / Sveučilište Sjever**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:122:055957>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-27**

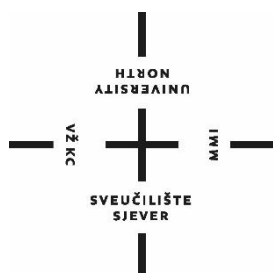

Repository / Repozitorij:

[University North Digital Repository](#)

SVEUČILIŠTE SJEVER
SVEUČILIŠNI CENTAR VARAŽDIN

DIPLOMSKI RAD 142/PE/2017

**RAZLIKA IZMEĐU KLASIČNE I
KEYNESIJANSKE EKONOMSKE
DOKTRINE U 20. STOLJEĆU S
IMPLIKACIJAMA NA HRVATSKU
TRANZICIJU**

Dino Brumec

Varaždin, ožujak 2017.

SVEUČILIŠTE SJEVER

SVEUČILIŠNI CENTAR VARAŽDIN

Diplomski studij Poslovna ekonomija

Smjer: Međunarodna trgovina

DIPLOMSKI RAD br. 142/PE/2017

**RAZLIKA IZMEĐU KLASIČNE I
KEYNESIJANSKE EKONOMSKE
DOKTRINE U 20. STOLJEĆU S
IMPLIKACIJAMA NA HRVATSKU
TRANZICIJU**

Student:

Dino Brumec, 0420/336D

Mentor:

doc. dr. sc. Petar Kurečić

Varaždin, ožujak 2017.

Prijava diplomskog rada

studenta IV. semestra diplomskog studija

Poslovna ekonomija

IME I PREZIME STUDENTA	DINO BRUMEC	MATIČNI BROJ	0240/336D
NASLOV RADA	Razlika između klasične i keynesijanske ekonomske doktrine u 20. stoljeću s implikacijama na hrvatsku tranziciju		
NASLOV RADA NA ENGL. JEZIKU	The difference between classic and keynesian economic doctrine in the 20. century with implications on the Croatian transition		
KOLEGIJ	Ekonomika i politika međunarodne razmjene		
MENTOR	doc. dr. sc. Petar Kurečić		
ČLANOVI POVIJERENSTVA	1. izv. prof. dr. sc. Goran Kozina, predsjednik		
	2. izv. prof. dr. sc. Anica Hunjet, član		
	3. doc. dr. sc. Petar Kurečić, mentor		
	4. doc. dr. sc. Darijo Čerepinko		

Zadatak diplomskog rada

BROJ	142/PE/2017
OPIS	

Analizirati detaljno teoretske i doktrinalne razlike između trojice promatranih ekonomista - Johna Maynarda Keynesa, Friedricha Hayeka i Miliona Friedmana - i kontekstualizirati njihove ekonomske principe u vremenske okvire u kojima su djelovali. Istražiti teoretsku podlogu na kojoj su kreirali svoje ideje i posljedice tih ideja za ekonomsku teoriju i političku praksu zemalja koje su ih slijedile. Odrediti što je to keynesijanska, a što klasična ekonomija u 20. stoljeću te koje su to točke razdvajanja dviju doktrina u zapadnom svijetu 20. stoljeća.

Istražiti koji su im bili glavni prioriteti pri kreiranju filozofija i koji su izazovi stajali pred zemljama zapadnog svijeta u trenutku pisanja njihovih najpoznatijih djela i kako su utjecali na razvoj njihove misli.

Nakon toga prikazati kako bi se njihove teorije mogle preslikati na političku ekonomiju hrvatske tranzicije i koje su to točke na kojima bi ti znanstvenici eventualno mogli inzistirati kao kritičnima prilikom prelaska Hrvatske na tržišnu ekonomiju. Pokušati definirati ona područja na kojima bi trojica velikana ekonomske teorije bila najkorisnija u procjeni pozitivnih i negativnih okolnosti početaka hrvatskog tržišnog i demokratskog iskustva. Analizirati što bi keynesijanska, a što klasična ekonomija rekla za hrvatsku tranziciju, te što kažu hrvatski ekonomisti koji se u javnosti doživljavaju kao predstavnici jedne od tih dviju škola.

U VARAŽDINU, DANA

28.2.2017.

POTPIS MENTORA

P. Kurečić

DIR 01 PE

Sažetak

U dvadeseto stoljeće svijet je ušao s nepoljuljanom vjerom u snagu slobodnog tržišta koje će regulirati odnose među ljudima na svakoj razini. Prvi znanstvenik koji se suprostavio toj vjeri na jasno strukturiran način bio je John Maynard Keynes koji je ponudio državi doktrinu u kojoj njeno djelovanje ima velik prostor te je u vrlo kratkom roku postao najutjecajniiji ekonomist na svijetu. Nasuprot njemu stajao je Friedrich Hayek koji je državi nudio mnogo manje utjecaja u gospodarstvu i vjerovao je da bez tržišnih mehanizama ljudsko društvo ne može racionalno, ni slobodno djelovati. Milton Friedman bio je vjerojatno najutjecajniiji ekonomist druge polovice 20. stoljeća i, uz to što je dijelio Hayekovu vjeru u slobodno tržište, razvio je monetarističku teoriju kojoj je glavni cilj bila kontrola inflacije. Hrvatski *policy* predlagači i znanstvenici od početka razvoja tržišnog gospodarstva prihvatili su dobar dio tih ideja i podijelili se u tabore, liberalne i keynesijanske, ali su se, nasuprot teoriji, fokusirali na onaj aspekt uloge države koji veliki ekonomist, za kojeg se smatra da u ovoj raspravi stoji na njihovoj strani, nije zastupao. Tako su keynesijanci svoje napore fokusirali primarno na monetarnu, a liberali na fiskalnu politiku i u tim su segmentima tražili rješenja za napredak Hrvatske.

Ključne riječi:

John Maynard Keynes, Friedrich Hayek, Milton Friedman, keynesijanizam, klasična ekonomija, monetarna politika, intervencionizam, tranzicija, ekonomske doktrine

Abstract

The world has entered the twentieth century with a strong faith in the power of the free market that would regulate relations between people on every level. The first scientist that opposed this faith in a structured fashion was John Maynard Keynes who offered a doctrine to the state in which there is a wide space for state actions and he has become shortly to be known as a world's most famous economist. As opposed to Keynes stood Hayek, who reserved a lot less influence for the state in the economy, and he believed that without market mechanisms societies couldn't act in a rational or free manner. Milton Friedman was probably the world's most influential economist of the second part of the twentieth century and he developed a solid faith in both the free markets and in the monetary theory whose primary aim was to control inflation. Croatian scientists and policy advocates have from the beginning of the market system in Croatia accepted a solid number of these ideas and they have divided themselves into groups, liberal or Keynesian, but they have also focused on the parts of government policy's opposed to what we would expect from a theoretical standpoint. The Keynesian economists have focused themselves primarily on the role of the monetary politics, and the liberals were interested more in the fiscal politics of Croatian governments.

Keywords:

John Maynard Keynes, Friedrich Hayek, Milton Friedman, Keynesian economics, classical economics, monetary politics, interventionism, transition, economic doctrines

Sadržaj

1. Uvod	1
2. John Maynard Keynes (1883. – 1946.)	3
2.1. Pojava države blagostanja i Prvi svjetski rat.....	3
2.2. Ekonomske posljedice Johna Maynarda Keynesa	5
2.3. Keynesova reakcija	6
2.4. Keynesov sustav	7
2.5. Utjecaj keynesijanske misli.....	9
3. Friedrich Hayek (1899. – 1992.)	11
3.1. Friedrich Hayek i Austrijska škola ekonomije.....	12
3.2. Hayekova filozofija	14
3.2.1. Uloga znanja u društvu	14
3.2.2. Hayekov put u slobodu.....	16
4. Milton Friedman (1912. – 2006.).....	19
4.1. Friedmanizam i monetarizam.....	19
4.2. Sloboda tržišta	22
4.3. Utjecaj Friedmana i kritika.....	24
5. Veliki ekonomisti i hrvatska tranzicija – zamjena polja ili teza.....	26
5.1. Domena Hayek: Teorijski izazovi hrvatske tranzicije.....	26
5.1.1. Tržište u vremenu tranzicije	27
5.1.2. Egalitarni sindrom kao vrijednost u društvu	28
5.1.3. Zatvoreno društvo i autoritarizam	29
5.1.4. Korupcija kao prepreka idealu vladavine prava	30
5.2. Domena Keynes: Fiskalna politika – kritika klasičara	31
5.3. Domena Friedman: Monetarna politika – kritika keynesijanaca	34
6. Zaključak.....	38
Literatura	39

1. Uvod

Ekonomске doktrine neraskidivo su vezane uz opći pogled na razvitak čovječanstva. U njima se nazire ona programska poveznica između socijalnog razvoja društva i ideja koje žele utjecati na taj razvoj. I upravo je 20. stoljeće bilo nepresušan bazen za razvoj različitih teorija o napretku gospodarstva, trgovine i životnog standarda. Još više od toga, 20. stoljeće predstavlja i razdoblje u kojem su te ideje bile implementirane kao ni u jednom periodu prije toga. Čak i ako ekstremne, ali i utjecajne pojave, poput marksističkih i izrazito etatističkih desnih diktatura, stavimo na stranu, 20. stoljeće doživjelo je u praksi sve što se ikad razvilo u *mainstream* ekonomskoj znanosti. Od vjere u apsolutnu slobodu tržišta, rasprave o zlatnom standardu, pa protekcijonizam, državu blagostanja, ekstenzivnu državnu regulaciju, kasnije uspostavu svjetskog globalnog trgovinskog prostora, sve do rastućeg straha od prevelike uloge države u gospodarstvu i oživljavanje vjere u slobodno tržište u tzv. godinama neoliberalizma. Sve to za jedno stoljeće dugi je niz. Te su ideje dominirale globalnim ekonomskim raspravama, ali svoj su odjek imale i u Hrvatskoj, posebno nakon sloma komunizma.

Ovaj rad prezentira detaljne teorijske postavke trojice ekonomista svjetskog glasa koji su tijekom čitavog stoljeća bili među najutjecajnijim znanstvenicima u svijetu, Johna Maynarda Keynesa, Friedricha Hayeka i Milтона Friedmana te implikacije njihovih teorija na ideje koje su se razvile tijekom hrvatske tranzicije i posttranzicijskog perioda. Prvo poglavlje pokazuje oštru Keynesovu reakciju na tada sveprisutnu *laissez-faire* doktrinu klasične ekonomije koju pokušava pobiti svojom teorijom koja je kasnije nazvana upravo po njemu. Sljedeće poglavlje bavi se Hayekom i njegovim strahom od prevelikog utjecaja kolektivističkih ideja u poslijeratnom zapadnom svijetu, dok se treće poglavlje nastavlja na drugo i donosi idejne postulate još jednog doktrinarnog klasičara Milтона Friedmana, čiji je utjecaj posebno važan za razvoj novih ekonomskih politika u drugoj polovici 20. stoljeća. Četvrto i zadnje poglavlje predstavlja sukob tih ideja u kontekstu hrvatske tranzicije gdje se obrađuju idejne implikacije tih teoretičara na vrijeme tijekom više od dva desetljeća hrvatskog tržišnog gospodarstva te se pokazuje vrlo zanimljiv obrat među pronositeljima ideja klasične i keynesijanske ekonomske misli u Hrvatskoj. Može se reći da to poglavlje predstavlja

"stavljanje riječi u usta" najvećim ekonomistima 20. stoljeća o stanju u Hrvatskoj tijekom protekla dva i pol desetljeća ekonomskih ideja i praksi.

2. John Maynard Keynes (1883. – 1946.)

Klasična se ekonomija nakon Prvog svjetskog rata našla pred velikim izazovima. Nekoliko je događaja utjecalo na gotovo globalno traganje za novim ekonomskim doktrinama koje su smjerale istiskivanju snažnog vjerovanja tržištu i slobodnoj ruci osobnih interesa. Rat je bio ključan događaj u razvoju ekonomije, a država je blagostanja kao nov koncept dobila svoje zagovornike, i to izvan bilo kakvih marksističkih doktrina. Otto von Bismarck bio je pokretač velikih promjena u shvaćanju uloge države u svakodnevnom životu građana, a kao središnja ličnost poratnog svijeta ekonomije javio se John Maynard Keynes (1883.-1946.) koji će uskoro postati nositelj i stvaratelj tektonskih poremećaja u shvaćanju ekonomije u životu građana.

Keynesijanska će ekonomija sve veće uloge države i prihvaćanja države blagostanja dospjeti na mjesto najutjecajnije ekonomske doktrine u nesocijalističkom svijetu, preuzevši primat od klasičara koji će uzmaći na jedno vrijeme. No, ne zadugo. Dvojica nobelovaca preuzet će vodeću ulogu oživljavanja klasične liberalne ekonomije Adama Smitha, ponovno kao reakcija. Po prvi puta, kao reakcija ne na klasičnu, već na kejnezijansku doktrinu. Bili su to najprije Friedrich Hayek, a zatim Milton Friedman. Ovaj rad prati doktrine te trojice ekonomista – Keynesa, Hayeka i Friedmana.

2.1. Pojava države blagostanja i Prvi svjetski rat

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, prije početka Prvog svjetskog rata, pojavila se u Europi politička volja za većom ulogom države u pomoći građanima koji su na ovaj ili onaj načini bili unesrećeni i nisu se mogli ravnopravno natjecati na tržištu. Ne čudi što se ova ideja najprije pojavila u Njemačkoj: Adam Smith, Ricardo i ostali klasičari pisali su u zapadnoj Europi u vrijeme kad je Njemačka prolazila sasvim drugačija ekonomska iskustva. Odgovor Nijemaca početkom 19. stoljeća na doktrinu *laissez fairea* glasilo je da pojedinac postoji radi države, država mu daje mogućnost trajnoga civiliziranoga postojanja i ona je čvrst most između prošlosti i budućnosti. U njemačkim kneževinama država je bila svepristuna (Galbraith, 1995: 68-69). U istoj je zemlji djelovao u prvoj polovici 19. stoljeća i značajni George Friedrich List koji je zagovarao zaštitnu carinu za zemlje ne u primitivnoj fazi

razvoja, niti u najvišoj fazi, već za zemlju s "potrebnim prirodnim i ljudskim izvorima koja se kretala prema svome konačnom razvitku" (Galbraith, 1995: 70).

Krajem 19. stoljeća njemački je kancelar Otto von Bismarck iskoristio velik utjecaj koji je imala država u privredi Njemačke kako bi ublažio najteže posljedice kapitalizma. On je 1884. i 1887. u Reichstagu proveo zakone koji su, na elementaran način, uveli osiguranje za slučajeve nesreća, bolesti, starosti i nesposobnosti. Najvjerojatnije su ovi potezi bili primarno motivirani strahom von Bismarcka, kao uvjerenog konzervativca i protivnika socijalizma, od rastućeg revolucionarnog marksizma, koji je zagovarao još snažniju ulogu države, i, zaključno s time, ukidanje kapitalizma (Galbraith, 1995: 155).

No, još je odlučniji korak u tom smjeru poduzet četvrt stoljeća kasnije u Velikoj Britaniji. Tamo je pod pokroviteljstvom ministra financija i liberala Davida Lloyda Georgea 1911. uveden set zakona koji je regulirao naknade za vrijeme bolesti i invaliditeta, a potom i nezaposlenosti. Zakoni o nezaposlenosti išli su mnogo dalje od njemačkog presedana, a Njemačka zapravo nije ni uvela direktno osiguranje od nezaposlenosti sve do 1927. godine. Razlika između njemačkog i britanskog slučaja u procesu rođenja države blagostanja bila je upravo u tomu što je Velika Britanije dotad bila na glasu kao zemlja u kojoj je prevladavala klasična ekonomska tradicija na baštini Adama Smitha (Galbraith, 1995: 156).

Osim prvih pojava države blagostanja, i Prvi je svjetski rat utjecao na rast utjecaja države u gospodarstvu. Intenzivirao je protekcionizam kao posljedicu nacionalizma koji je izjednačavao samoobranu s ekonomskom samodovoljnošću, ali je država i na unutarnjem gospodarstvu preuzimala sve veću ulogu. Britanija je već u listopadu 1914. počela putem Ratnog ureda kupovati na tržištu i uspostavila je kontrolu nad trgovinom i proizvodnjom nekih proizvoda. Slična se stvar dogodila i u Njemačkoj gdje je država rukovodila cjelokupnim gospodarstvom, u Francuskoj su ratnu opskrbu uglavnom proizvodile tvornice u državnom vlasništvu, a u Austrougarskoj je ratna proizvodnja bila pod vojnom kontrolom (Berend, 2011: 47-50).

Rastuća uloga države tako se u Europi pojavila znatno prije Keynesove "Opće teorije", a država blagostanja čekala je svoj red i u SAD-u gdje je krajem 1920-ih još uvijek vladala snažna nevidljiva ruka Adama Smitha. No, godina 1929. promijenit će svijet, a možda još snažnije i ekonomsku znanost.

2.2. Ekonomske posljedice Johna Maynarda Keynesa

Jedan od najvećih ekonomista u povijesti, John Maynard Keynes (1883-1946) dugo je vremena na glasu bio kao samo još jedan, doduše najpoznatiji, neortodoksni engleski ekonomist koji je tražio svoje posebne puteve unutar klasičnog sustava. Tako je još 1923. napisao svoje zadnje djelo unutar klasične monetarne škole "A Tract on Monetary Reform" (Steele, 2001: 14¹), dok je već 1926. u Njemačkoj držao predavanje "Kraj *laissez-fairea*" na čijem početku jasno poriče pravo Adamu Smithu na njegovom najvažnijem zaključku: "Svijet nije tako vrhunjavno uređen, da su posebnički i socijalni interesi usklađeni. Nije ispravno izvoditi iz načela političke ekonomije, da posebnički probitci uvijek djeluju na korist zajednice" (Keynes, 1944: 76).

Keynes je umnogome bio čovjek ispred svog vremena. Tako je svjetsku slavu stekao neposredno nakon Prvog svjetskog rata, kada je bio glavni financijski predstavnik Velike Britanije na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919. godine. Razočaran poslijeratnim odnosima između pobjedničkih i poraženih zemalja napisao je knjigu "Ekonomske posljedice mira" u kojoj je napao nametnute reparacije Njemačkoj kao kontraproduktivne (Berend, 2011: 43). Isto tako, na njega su utjecali događaji u gospodarstvima zapadnog svijeta kojih je on bio svjestan i vjerovao je da im se ekonomska misao mora prilagođavati². Jer, čekajući dugi rok, koji toliko spominju klasičari, svi smo mrtvi.

Keynes se već kretao prema nečemu novome što je kasnije i on sam nazvao svojom "općom teorijom". Između jeseni 1932. i rane 1933. otkrio je stavove pesimista iz vremena razvoja klasične teorije Thomasa Roberta Malthusa u prepisci s Davidom Ricardom koje mu je dalo dodatan zamah u razvoju alternativne ekonomske vizije svijeta. I Keynes i Malthus protivili su se Sayovu zakonu, i jedan i drugi smatrali su da postoji mogućnost nedostatka efektivne (ili agregatne) potražnje te su ga obojica pripisivali odlukama o štednji. Tako je Malthus presudno utjecao na Keynesa upravo u vrijeme pisanja njegova kapitalnog djela (Kates, 1994).

¹ Knjiga Geralda R. Steeala "Keynes and Hayek: The Money Economy" citirana je u skladu sa stranicama PDF dokumenta koji je dostupan na internetskoj stranici: <http://www.libertarianismo.org/livros/grskah.pdf>

² Zanimljivo je spomenuti, na primjer, porast nezaposlenosti u Velikoj Britaniji na početku 1920-ih. U lipnju 1920. ona je iznosila 2.6, a već u srpnju 1921. 22.4 posto (Steele, 2001:12). Slično se dogodilo i desetljeće kasnije: 1929. nezaposlenost je iznosila 10, a već 1931. 21 posto (Steele, 2001: 19).

2.3. Keynesova reakcija

Jedno od tumačenja klasične reakcije na depresiju koja je zadesila bilo je jednostavno njeno neprihvatanje unutar tog sustava misli. Tako John Kenneth Galbraith (1995: 143-144) smatra da u klasičnoj teoriji nema teorije depresije, ona po svojoj prirodi isključuje relevantne uzroke depresije. Prema njoj, ravnoteža u kojoj se privreda prilagođavala bila je ravnoteža pune zaposlenosti. Jednako je govorio Sayov zakon: ne može se dogoditi nestašica potražnje koja bi vodila depresiji. Od proizvodnje potječe kupovna moć koja je po svojoj prirodi dovoljna da se kupi ono što je proizvedeno (ekonomija ponude). Nije mogao postojati lijek za depresiju ako je teorija isključivala depresiju. Zato, kad je udarila ekonomska kriza, svi su ekonomisti klasične tradicije stajali po strani. Joseph Schumpeter smatrao je da oporavak uvijek dolazi sam od sebe, a većina je tih ekonomista smatrala da nema potrebe za djelovanjem kako bi se pospješilo neizbježno. Neizbježan je, prema tom razmišljanju, bio oporavak. No, njega je trebalo dugo čekati, i bio je slab.

Velika depresija u SAD-u imala je tri vidljiva obilježja: 1) deflaciju cijena, 2) nezaposlenost, te 3) nevolje i patnje najugroženijih. Politika je Franklina Roosevelta, koji je došao na vlast u SAD-u 1933. godine, bila prvi pravi odmak od klasičnog ekonomskog sustava te je njegova vlada pokušala utjecati na sve ove tri posljedice depresije. U tom se političkom pravcu nalazio početak države blagostanja u Americi, konceptu koji je, kako smo već vidjeli, Europa donekle već doživjela (Galbraith, 1995: 145). Događaj koji je najviše utjecao na Keynesa bila je velika ekonomska kriza čiji je bilans ne 1933., već 1936. izgledao porazno: 17 posto američke radne snage još je bilo nezaposleno, a realni BDP bio je na razini od 95 posto onog iz 1929. (Galbraith, 1995: 163). Te 1936. Keynes je napisao svoje glasovito djelo "Opća teorija zaposlenosti, kamatnjaka i novca" u kojem je predstavio stav da suvremena privreda ne nalazi ravnotežu nužno pri punoj zaposlenosti, može je pronaći i pri nezaposlenosti. Smatrao je da Sayov zakon više ne vrijedi – može postojati manjak potražnje. Ravnoteža nedovoljne zaposlenosti zahtijeva tako državnu potrošnju koja nije pokrivena prihodima kako bi se potaknula potražnja – to je suština keynesijanskog sustava, temelj onoga što će se interpretirati kao Keynesijanska revolucija. Jedan od Keynesovih najutjecajnijih učenika, John Kenneth Galbraith (1995: 167-168) objavu "Opće teorije" uspoređuje, po utjecaju, s glavnim djelima najutjecajnijih ekonomskih mislilaca dvaju različitih ekonomskih

sustava, "Bogatstvom naroda" Adama Smitha i "Kapitalom" Karla Marxa te ju je vidio kao smrtni udarac klasičnim teorijama.

Keynesovo djelo nije "ispalo" nasuprot klasičnoj poziciji, ono je pisano kao takvo. Tako on počinje svoju glasovitu knjigu upravo riječima: "Nazvao sam ovo djelo 'Općom teorijom zaposlenosti, kamatnjaka i novca'", s naglaskom na pridjevu 'opća'. Svrha ovog naslova je da istakne razliku između mojih razlaganja i zaključaka te klasične teorije u kojoj sam bio odgojen i koja dominira političkom ekonomijom u praksi i u teoriji, u svakidašnjem i akademskom životu ovog pokoljenja, kao i prošlih generacija kroz jedno stoljeće" (Keynes, 1994: 149).

2.4. Keynesov sustav

U svojoj "Općoj teoriji", Keynes je predstavio ono što je kasnije postalo poznato kao keynesijanizam. Smatrao je da glavni problem ekonomije nije način kako se određuju cijene ili kako se raspodjeljuju prihodi, već je to pitanje kako se određuje razina proizvodnje i zaposlenosti. Kako se proizvodnja, zaposlenost i prihod povećavaju, potrošnja se na temelju dodatnog porasta prihoda smanjuje – granična se sklonost potrošnje smanjuje. To znači da se štednja povećava, no ne postoji nikakvo jamstvo da će se zahvaljujući nižim kamatnim stopama te uštede uložiti. Ako se prihod štedi i ostaje nepotrošen, učinak je smanjivanje ukupne potražnje za robama i uslugama, a time i proizvodnje i zaposlenosti. I to će se smanjivanje nastavljati sve dok se ne smanji ukupna štednja. Keynes, jednako kao i klasičari, smatra da štednja i ulaganje moraju biti jednaki, a razlika je između keynesijanske i klasične pozicije, u tomu što te dvije kategorije više nisu nužno jednake pri punoj zaposlenosti. Ravnotežno stanje u privredi ne ostvaruje se nužno pri punoj zaposlenosti, dapače, ono se može postići na vrlo visokim razinama nezaposlenosti. Keynes, jednako tako, nije smatrao da da bi u vrijeme nezaposlenosti trebalo sniziti nadnice kako bi se povećala zaposlenost. To bi vodilo padu kupovne moći i smanjenoj potražnji, te posljedično, porastu nezaposlenosti (Galbraith, 1995: 171-172). Ako je Sayov zakon, kao zakon *ekonomije ponude*, najbolje opisivao klasičare, Keynesov odgovor jasno je obrtanje sustava – uvodi pojam *zakona potražnje*. Keynes traži reakciju vlade: intervenciju države radi povećavanja razine ulagačke potrošnje, državno zaduživanje i trošenje za javne svrhe – namjeran deficit. Smatra da samo

to može poremetiti ravnotežu nedovoljne zaposlenosti, i to svojevremeno trošenjem neutrošenih ušteda privatnog sektora. Keynesijanska je revolucija donijela jednu bitnu novotariju u politički život građana mnogih zemalja – tom je revolucijom država postala i ostala odgovorna za sveukupni učinak privrede. No, u isto vrijeme, ekonomija je razdvojena u dva područja – ono o čemu je Keynes pričao kreiralo je makroekonomiju, dok je mikroekonomski sustav ostao pod dominantnim utjecajem klasičara. Prema Keynesu, u to područje država nije smjela intervenirati te je ono ostalo pod dominacijom "klasičnih" pojmova tvrtke, poduzetnika, konkurencije, monopola (Galbraith, 1995: 173-174).

Keynesa je početkom 1930-ih najviše zaokupljala visoka nezaposlenost te je tako, primjerice, savjetovao Rooseveltu u glasovitom otvorenom pismu energično korištenje fiskalne politike radi dopunjavanja tržišnog mehanizma privatnog sektora koji, kako je on tada smatrao, nije uspio dotaknuti problem nezaposlenosti (Ekelund i Hebert, 1997: 516). Keynes je, osim opisanog poricanja Sayova zakona, smatrao da krutosti u gospodarstvu onemogućuju glatko kretanje cijena i nadnica koje bi moglo dovesti do prilagođavanja gospodarstva punoj zaposlenosti. Keynes smatra da u ekonomiji postoji nefleksibilnost plaća i njihova otpornost na snižavanje. Ukratko, kad se one jednom povećaju do određene razine, one se "zalijepe" za tu razinu i ne padaju, unatoč cikličkom opadanju agregatne potražnje i povećanju nezaposlenosti. Temeljna je zasada Keynesove ekonomije potreba da država aktivno sudjeluje u borbi protiv nezaposlenosti (Babić, 1994: 3). Povezano s time, smatrao je da su radnici u vlasti "novčane iluzije", odnosno da je njihovo ponašanje povezano s novčanom nadnicom (W), a ne s realnom nadnicom (W/P) pa bi oni odbili prihvatiti smanjenja svojih novčanih nadnica. No, otišao je i korak dalje pa je postavio na dnevni red temu "što ako radnici jesu pripravnici prihvatiti smanjenja svojih novčanih nadnica?". Takva smanjenja nadnica značila bi veću zaposlenost samo ako cijene ostanu konstantne, što je Keynes vidio kao nemoguće jer u uvjetima pada nadnica smanjila bi se potražnja za dobrima i došlo bi do deflacije. Niže cijene značile bi da realne nadnice ne bi pale što ne bi povećalo zaposlenost (Ekelund i Hebert, 1997: 519).

Protiv nezaposlenosti, smatra Keynes, može se boriti jedino manipuliranjem agregatnom potražnjom. Ako su nadnice stabilne, radnici bi bili voljni prihvatiti povišenja cijena do kojih dolazi povećanjem potražnje. Takva bi povišenja snizila realne nadnice i time potakla zaposlenost. Keynes je obrnuo klasičnu postavku: zaposlenost se ne povećava

snižavanjem realnih nadnica, realne nadnice padaju zbog povećane zaposlenosti koja je posljedica povećanja agregatne potražnje (Ekelund i Hebert, 1997: 519).

Isto tako, Keynes je smatrao da u gospodarstvu postoji "preferencija likvidnosti", odnosno da pojedinci drže novac za transakcijske svrhe, što su tvrdili i klasičari, ali isto tako i da drže novac zbog barem još jednog važnog razloga – radi špekuliranja na tržištu obveznica. Prilikom pada kamatnih stopa, pojedinci bi mogli odlučiti da drže sve više sredstava u obliku novca, a sve manje u obliku obveznica što je suprotno klasičnoj postavci da su niže kamatne stope potrebne za veće razine ulaganja. Keynes je smatrao da je monetarna politika putem djelovanja kamatne stope bespomoćna u odnosu na depresiju i nezaposlenost (Ekelund i Hebert, 1997: 525-527).

Keynes nije smatrao da ekonomski mehanizmi privatnog sektora pružaju sigurnost protiv duge nezaposlenosti te nadnice i cijene koje bi bile fleksibilne prema dolje ne bi jamčile punu zaposlenost. On je tako ustvrdio da bi država trebala koristiti svoje moći oporezivanja i trošenja kako bi utjecala na privredne cikluse. Državno trošenje izravna je injekcija javnog ulaganja u struju dohodaka, a moglo bi se financirati oporezivanjem, prodajom obveznica središnjoj banci, ili pak nekim drugim sredstvima. Potreban je cjelovit i planiran program diskrecijske fiskalne politike, kao i jačanje ugrađenih stabilizatora. Država mora biti spremna za osiguravanje uvjeta pune zaposlenosti (Ekelund i Hebert, 1997: 528-529).

2.5. Utjecaj keynesijanske misli

Sam je Keynes predvidio velik utjecaj svoje Opće teorije i prije nego se ona našla u tisku. Još 1935. odgovarajući na pismo Georgea Bernarda Shawa Keynes je napisao: "Da biste, međutim, shvatili moje raspoloženje, morate znati da pišem knjigu o ekonomskoj teoriji koja će uvelike preinačiti – ne, pretpostavljam, smjesta, ali tijekom idućih deset godina – način na koji svijet razmišlja o ekonomskim problemima" (Galbraith, 1995: 174). Njegove su ideje uskoro postale centralni dio nove ekonomske ortodoksije. Keynesova je doktrina prožela, posebno tijekom 1940-ih, 1950-ih i 1960-ih, većinu institucija visokog obrazovanja u SAD-u, a ušla je i u glasovit udžbenik "Ekonomija" Paula Samuelsona koji je svoje prvo izdanje imao 1948. (Ekelund i Hebert, 1997: 529).

Keynes se smatra jednim od najvećih ekonomista uopće u povijesti. Kako bi se najbolje opisalo mjesto koje je Keynesijanska revolucija imala u povijesti ekonomske misli, dovoljno je citirati jednog od njegovih najsnažnijih zagovornika, u ovom radu često citiranog, Johna Kennetha Galbraitha (1994: 389): "Prema proširenom, ali ne i općeprihvaćenom mišljenju, keynesijanska je revolucija bila jedno od najvećih suvremenih dostignuća društvenog preobražaja" te smatra da je "potpuno zaustavila prodor marksizma u razvijenijim zemljama". Za slučaj Hrvatske, kako ćemo kasnije vidjeti, zanimljivo je i Keynesova snažna recepcija u hrvatskim ekonomskim krugovima tijekom cijelog 20. stoljeća, među raznolikim ekonomistima, a posebno među sveučilišnim profesorima.

Drugo zanimljivo pitanje jest u tome koliko je Keynesova misao bila u svojoj srži liberalna, koliko je bila u skladu s klasičnim učenjima starijih generacija ekonomista, čak i ako je bila pisana s antiklasičnih pozicija, a koliko se ona razlikovala od tada dominantnog liberalnog pogleda na svijet. Osim spomenute podjele ekonomije na reguliranu makroekonomiju i na klasičnu mikroekonomiju, koja je bila meta kritike s ljevice, također se Keynesa određuje na ljevici i kao još jednog, doduše socijalno osjetljivijeg, apologeta kapitalizma i pripadnika klasične ekonomske škole (Ferenčak, 2011: 339-341). S druge, one liberalnije, strane Keynesovu se teoriju doživljavalo kao uvod u sve veću paternalističku ulogu države koju je Keynesova teorija ne samo predviđala, nego i svjesno željela. Za dobar primjer odricanju Keynesu bilo kakvih liberalnih karakteristika pa čak i njegove simpatije prema nekim postavkama totalitarnih društava Hitlerove Njemačke i Staljinovog Sovjetskog Saveza, služi Ralph Raica (2008) koji Keynesovu revoluciju određuje direktno kao napuštanje liberalnih načela prema njihovu klasičnom shvaćanju.³

Poslije Drugog svjetskog rata Keynes je doživio trijumf. Došlo je razdoblje pune zaposlenosti, stabilnosti cijena, blage inflacije, ekonomskog rasta. Krajem šezdesetih godina američki je predsjednik Nixon rekao "Svi smo mi keynesijanci danas", a Keynesova je terminologija postala esperanto ekonomije (Stojanov, 2012: 141).

No, u to vrijeme keynesijanska je ekonomija pobudila i jednu sasvim novu reakciju koja je na klasičnim temeljima zauzela snažnu kritiku Keynesove vjere u vladine programe.

³ S druge strane, na ljevici Dragoljub Stojanov (2012:140-151) pripisuje Keynesu i Marxu slična razmišljanja i ciljeve koji su težili sličnim ishodima: "Na kraju svog života Keynes je još jednom prihvatio Marxa shvaćajući da državna intervencija u okviru kapitalističkog načina proizvodnje može jedno vrijeme, i samo jedno vrijeme, proizvoditi i podržavati stagflaciju, a da potom slijedi definitivno sređivanje računa. Svjedoci smo takvih procesa i danas" (Stojanov, 2012: 151).

Bila je to reakcija velikog oponenta vladinoj centralizaciji, uvjerenog liberala i samoproglāšenog "vigovca" Friedricha Augusta von Hayeka. Klasična ekonomija bila je potisnuta u stranu tek neko vrijeme i još je jednom izronila kako bi rekla svoju istinu, ovog puta manje uz primjenu ekonomskih pojmova, a više čistog straha za ljudsku slobodu u sve promjenjivijem svijetu.

3. Friedrich Hayek (1899. – 1992.)

Između dva svjetska rata, tada mladi ekonomist Friedrich Hayek (1899-1992) započeo je prepisku s novim, gotovo pa okrunjenim, kraljem svjetske ekonomske teorije, Johnom Maynardom Keynesom. Prvu razmjenu pisama imali su 1927., a posljednju u zadnjoj godini Keynesova života, 1946. U ta gotovo dva desetljeća njih su dvojica postala dva praktički najpoznatija svjetska ekonomista, a mlađi Hayek nastavit će živjeti još pola stoljeća nakon Keynesa, gotovo kao njegov antipod. Mnogo toga simbolizira njihov zadnji razgovor kada je, kako se prisjeća austrijski vigovac, Hayek pitao Keynesa je li zabrinut oko toga kako neki keynesijanci pristupaju Keynesovim određenim teorijama. Keynes nije bio zabrinut: "Ukoliko bi oni ikada postali opasni, u sekundi bih okrenuo javno mnijenje protiv njih". Tri mjeseca poslije, Keynes je preminuo, a Hayeku je ostalo da se pola stoljeća idejama bori protiv onih na koje je upozoravao autora "Opće teorije" (Caldwell, 1995: 1).

Isto tako, Keynes je na Hayeka presudno utjecao u još jednom smislu. Godine 1944. Hayek je Keynesu poslao svoje do danas najpoznatije djelo, "Put u ropstvo" (Hayek, 2001) na što mu je Keynes odgovorio velikim pohvalama i važnim pitanjem na koje će Hayek dugo tražiti intelektualni odgovor: "Gdje je to mjesto na kojem bi Hayek povukao liniju između legitimne i nelegitimne državne aktivnosti" (Shearmur, 1997).

Friedrich Hayek, ponekad označavan i kao otac neoliberalizma (Ferenčak, 2011: 341), na ekonomsku je filozofiju utjecao možda i više nego ijedan liberal od Adama Smitha, a u ovom radu baviti ćemo se utjecajem Hayeka kako na ekonomsku teoriju, tako i upravo na filozofiju ekonomije.

3.1. Friedrich Hayek i Austrijska škola ekonomije

Hayek je kao mladić bio pod utjecajem socijalističkih ideja u siromašnom poslijeratnom Beču, ali tada se upoznao s učenjem Ludwiga von Misesa čija ga je teorija o tržištu kao preduvjetu za ekonomsku kalkulaciju nadahnula da krene u drugom smjeru. Objavljivanje Misesove knjige "Die Gemeinwirtschaft" ("Kolektivna ekonomija", a na engleski prevedeno kao "Socijalizam") 1922. bila je prekretnica za mladog Hayeka (Steele, 2001: 17), a upravo je mlađa Austrijska ekonomija bila vrlo važna u oblikovanju Hayekova znanstvenog rada.

Ta rasprava koju je započeo Mises pokazala se važnom uopće za socijalističku ekonomsku teoriju, a u njoj je učešće uzeo i Hayek. Tako je Hayek čak tri svoja eseja posvetio ovom pitanju u još jednom svom glasovitom djelu – "Individualizam i ekonomski poredak" (Hayek, 2002: 93-168). Mises je u svom djelu napao temeljnu premisu socijalističkih doktrina da bi gospodarstvo moglo biti efikasno planirano i usmjeravano nakon što socijalistička država ukine novac, tržišta i sustav cijena. Mises je smatrao da su novčane cijene, i to one određene u tržišnom kontekstu, nužne za racionalnu ekonomsku kalkulaciju. Neki su socijalistički ekonomisti, poput Oskara Langea i Abbe Lerner, ozbiljno shvatili njegov izazov i priznali su da je Mises otkrio važnu slabost u socijalističkoj teoriji. Oni su odgovorili da bi socijalizam mogao funkcionirati tako da bi tržište bilo zamijenjeno socijalističkim planiranjem te bi država umjesto tržišta odredila cijene dobara i faktora proizvodnje. Hayek i Mises nisu bili uvjereni: državni dužnosnici koji bi određivali te cijene ne mogu imati sve potrebno znanje da bi odredili cijene, a one ionako bi nikada mogle sadržavati točne informacije o stvarnim oportunitetnim troškovima povezanim s upotrebom resursa. Hayek je također bio posebno uporan u tvrdnji da informacije potrebne prema teoriji socijalističke informacije nisu dane već se stalno iznova otkrivaju (Ekelund i Hebert, 1997: 574-577).

Austrijska teorija također je ekonomskoj znanosti dala još jedan doprinos, i to na polju monetarne teorije. Mises je tako smatrao da se ekspanzivna monetarna politika proizvodi razorne inflatorne učinke koji će uvijek ići na korist jednima, a na štetu drugima. Smatrao je da je monetarna ekspanzija metoda kojom će država eksproprijirati imetak nekih skupina u društvu kako bi ga dala onim povlaštenima. Isto tako, on je bio skeptičan glede voljnosti bilo koje vlade da tijekom duljih razdoblja pokaže monetarnu suzdržanost te je

upravo zbog toga zagovarao zlatni standard kao najbolji oblik kontrole količine novca (Hebert i Ekelund, 1997: 562-565).

Upravo zbog toga, i Hayek je raskinuo s tradicijom kvantitativne teorije novca jer je zanemarivala njegov utjecaj na relativne cijene. Hayek je zatim istraživao učinak promjene u ponudi novca (monetarne politike) na *sastav* outputa, a ne na njegovu *količinu* ili agregatnu cjenovnu razinu. Hayek je smatrao da neki monetarni poremećaji, kao što je npr. povećanje količine novca, dovodi do smanjenja kamatnih stopa ispod ravnotežne razine, što potiče investiranje u kapital i time realocira resurse od proizvodnje potrošačkih dobara prema proizvodnji kapitalnih dobara. Ta promjena relativnih cijena mijenja upravo *strukturu* proizvodnje. Takva promjena strukture proizvodnje, zbog dulje vremenske komponente kapitala, dovodi do pretjeranog investiranja u "obilaznije" metode proizvodnje (Hayek je smatrao upravo da promjena broja stadija proizvodnje mijenja strukturu proizvodnje) i time remeti koordinaciju planova između potrošača i proizvođača, te štediša i investitora. Upravo je ta koordinacija centralna tema Hayekova djela, esencija njegovovog teoretiziranja ravnoteže. On koordinaciju shvaća kao situaciju u kojoj su planovi svih donositelja ekonomskih odluka u skladu. Do toga se dolazi tako da donositelji odluka prate signale, relativne cijene. Hayek, za razliku od "prirodne promjene" signala kao što su ukus, tehnologije itd., problem vidi u monetarnim poremećajima koji izazivaju izopačene signale umjetnim povećanjem stopa prinosa određenih vrsta ekonomske aktivnosti (Hebert i Ekelund, 1997: 566).

U središtu su Hayekove teorije poslovnog ciklusa baš ti tržišni signali koje štediše i investitori koriste u svom odlučivanju, on smatra da ciklusi nastupaju kad dođe do opće neusklađenosti planova, a u slučaju monetarnog stimulansa, poduzeća se nastoje prebaciti na kapitalno intenzivnije metode na štetu proizvodnje potrošačkih dobara, unatoč činjenici da nije došlo ni do kakve dodatne planirane štednje (Ekelund i Hebert, 1997: 566).

Hayekove teorije uskoro je zasjenila Keynesijanska revolucija, a kasnije je Hayek posvetio pažnju pitanjima na kojima je postao poznatiji i priznatiji, a one uključuju ideje o znanju, informacijama i transakcijskim troškovima. Ta su pitanja postala dio Hayekove filozofije, političke ekonomije i politologije. U vrijeme Drugog svjetskog rata, kada su Hayekovoj ideji slobode prijetnju predstavljali i Sovjetski Savez i Hitlerova Njemačka, austrijski je ekonomist počeo razvijati ideje koje će dobro nadživjeti svog autora i kojima će komplimentirati čak i njegov veliki suparnik John Maynard Keynes.

3.2. Hayekova filozofija

Iako je Friedrich Hayek danas najpoznatiji pod terminom "ekonomist", njegovi interesi izašli su dobarano izvan granica tehničkog ekonomista, za što se školovao. Tako se njegovi radovi izučavaju unutar političke ekonomije koja obuhvaća ekonomiju, politologiju i pravo (Boettke i sur, 2008: 80), političke teorije, metodologije društvenih znanosti, psihologije i intelektualne povijesti te su njegovi radovi o spontanom redu i teorije kompleksnih fenomena anticipirale kasniji razvoj na područjima teorija kompleksnosti i modela baziranih na agentima (Caldwell, 2008: 1⁴).

Bez ikakve pretenzije, a zapravo iluzije, da bi se u ovakvom radu mogla prezentirati ukupnost Hayekovih razmišljanja⁵ nastavku će se poseban prostor posvetiti određenim fenomenima koje je Hayek posebno proučavao, a to su 1) znanje, i termini vezani uz Hayekovo viđenje znanja u društvu poput koordinacije, te 2) sloboda. Hayekov doprinos na ovim područjima naveo je jednog komentatora u New Yorkeru 2000. godine da 20. stoljeće proglasi upravo Hayekovim (Caldwell, 2008: 2).

3.2.1. Uloga znanja u društvu

Hayek je kao središnje pitanje ekonomije kao društvene znanosti vidio podjelu znanja te tako postavlja pitanje: "Kako spontana interakcija stanovitog broja ljudi od kojih svak posjeduje samo djeliće znanja, dovodi do stanja poslovanja u kojem cijene odgovaraju troškovima, itd., a koje bi svjesnim upravljanjem mogao stvoriti samo netko tko ima kombinirano znanje svih tih pojedinaca" (Hayek, 2002: 41). U okviru ranije spomenute rasprave o socijalističkom planiranju, kojeg je započeo Hayekov mentor, Ludwig von Mises, Hayek je započeo s postavljanjem tzv. "problema znanja", jednog od područja na kojima je stekao svjetsku akademsku slavu, vjerojatno i veću nego s teoretiziranjem na području

⁴ Ovaj je tekst citiran u skladu sa stranicama u PDF dokumentu koji je dostupan na stranici:

<http://public.econ.duke.edu/~bjc18/docs/Hayek%20article.pdf>

⁵ Na primjer, jedna od zanimljivih stvari koje neće biti prezentirane jest kasniji Hayekov provokativan doprinos monetarnoj politici o kompetitivnim valutama, odnosno denacionalizacija novca.

monetarne politike tijekom 1930-ih. Upravo taj problem naveo je Hayeka da zauzme snažne protržišne vrijednosti.

Misesu su neki socijalistički teoretičari, npr. Dickinson, odgovorili da bi država, odnosno socijalistički planeri, mogla određivati cijene te da je jedina razlika između planskog sustava, i onog slobodnotržišnog u tomu tko je odgovoran za rješavanje tih jednadžbi koje uključuju cijene, socijalistički menadžer ili tržište. U članku iz 1937. godine "Ekonomija i znanje", Hayek se usprotivio teoriji opće ravnoteže koja smatra da svi agenti na tržištu imaju potpune informacije. U stvarnom svijetu, to nije tako: pojedinci imaju male djeliće znanja i upravo zato je tržište glavna koordinacijska institucija. Tržišni proces odigrava se u svijetu konstantne promjene, u kojem su slobodno promjenjive cijene formirane kao rezultat doslovno milijuna sudionika tržišta. Njihove su odluke određene: 1) nizom cijena koje susreću na tržištu koje im govore o relativnoj oskudnosti resursa, ali isto tako 2) tržišni agenti reagiraju prema određenim lokaliziranim znanjima, od kojih su neka prešutna te zapravo ne mogu nekad reći zašto poduzimaju neku akciju. Njihova tržišna aktivnost reflektira ta lokalizirana znanja koja postaju dio tržišnih cijena te tržište istodobno i određuje cijene i cjenovno je određeno. Socijalističko bi planiranje, prema Hayeku, uništilo komunikacijski sustav koji tržište sadrži u sebi (Caldwell, 2008: 5).

U tom je diskursu Hayek i razvio svoju tezu da jedan opći generalni plan nije moguć, i još drastičnije, da je izrazito društveno štetan. Tako on planiranje vidi kao prijepor ne oko toga treba li se planirati, već oko toga na *kome* je da planira. "Spor je u tomu treba li planirati centralno, preko jedne vlasti za cijeli ekonomski sustav, ili planiranje treba podijeliti među mnoge pojedince" (Hayek, 2002: 62).

Hayek je također izrazito skeptičan prema znanju koje među sobom nose znanstvenici koje se prečesto uzima zdravo za gotovo jer "smo skloni zaboraviti kako to nije jedina vrsta relevantnog znanja" (Hayek, 2002: 63) te smatra da svaki pojedinac ima neku prednost pred svima ostalima zbog posjedovanja jedinstvenih informacija. Ekonomske probleme Hayek vidi uvijek kao rezultat promjene te iz toga za njega proizlazi zakon da se konačne odluke "moraju prepustiti ljudima kojima su te okolnosti bliske, koji izravno saznavaju o relevantnim promjenama i o resursima neposredno raspoloživim da bi se na te promjene odgovorilo" (Hayek, 2002: 66).

Hayek je iz svoje teorija o ograničenosti znanja postulirao svoje daljnje implikacije vezane za ljudsku razmjenu i već je razmjerno rano razvio snažnu vjeru u slobodno tržište. To je najbolje opisao u svom najpoznatijem eseju "Upotreba znanja u društvu" iz 1945. godine u kojem je tržište nazvao – čudom: "Pravo je čudo da su (...) deseci tisuća ljudi, čiji identitet ne bi mogao biti utvrđen niti istraživanjem koje bi trajalo mjesecima, bili navedeni da više štede na sirovini ili njezinu proizvodu; to jest da djeluju u ispravnome smjeru" (Hayek, 2002: 68). To ga navodi istovremeno i na strah od općeg plana, a Keynesova je teorija u tom trenutku dobivala već sve jači zamah, te na razvijanje ideje o obrani pojedinca od općeg planera potpomognutog sveprisutnom birokracijom. Upravo zato, glavni je problem Hayeku pitanje: "Kako protegnuti domet našega korištenja resursa preko dohvata kontrole bilo čije svijesti; i, prema tome: kako se riješiti potrebe svjesne kontrole i kako osigurati poticaje koji će navesti pojedince da čine ono što je potrebno, a da im nitko ne mora govoriti što da čine?" (Hayek, 2002: 69).

I upravo je na to posljednje pitanje on odgovarao do kraja života. Hayek je taj članak objavio neposredno nakon Drugog svjetskog rata, u rujnu 1945., i to godinu dana nakon što je prvo izdanje "Put u ropstvo" ugledalo svjetlo dana u svijetu u kojem je već Hitlerov pad bio gotovo konačna stvar. U toj je knjizi Hayek pokušao objasniti zašto i kako očuvati slobodu za pojedince od upliva onih (ili još gore onog) koji znaju manje od aktera na tržištu, i koji znaju još neusporedivo manje nego što misle da znaju.

3.2.2. Hayekov put u slobodu

Keynesova kritika klasične ekonomske teorije u to vrijeme nije bila jedina dostupna alternativa kapitalističkom sustavu. Sve te antisistemske kolektivističke reakcije na kapitalističko društvo Hayek je podrazumijevao pod pojmom "socijalizam" pa "razumijevajući time i staljinistički komunizam i (kasnije) real-socijalizam, i talijanski ili španjolski fašizam, i njemački nacional-socijalizam – oštrica njegove polemike uperena je, ne samo *implicito*, nadasve protiv totalitarnih tendencija u demokratski i tržišno razvijenoj Zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi, s obzirom na njihovu modernu duhovnu baštinu i

suvremene kejnezijansko-dirižističke tendencije"⁶ (Strpić, 2001: 37). Velika kriza potaknula je nova razmišljanja: potrebna je vladina kontrola kako bi zaštitila stanovništvo od beskrupuloznog kapitalističkog poslovanja i neodgovorne spekulacije (Boettke i sur, 2008: 83).

Najpoznatije djelo koje je Hayek napisao u obranu slobodnog i tržišnog društva (tržište je ono, kako smo vidjeli, držao i uvjetom i sadržajem slobode) objavljeno je 1944. pod naslovom "Put u ropstvo". Glavni je fokus knjige pokazati društvene posljedice ideja, a upravo ideje Hayek vidi kao glavni pokretač povijesti i kao ono što stvara društvenu infrastrukturu u kojoj pojedinci slijede osobne interese. Kako bi društva izbjegla političku tiraniju i ekonomsko ropstvo, te ideje moraju ograničavati ponašanje pojedinaca. Hayek je bio uplašen razmjera do kojih je socijalistička kritika konkurencije ugrozila legitimnost liberalnih institucija među općom populacijom, i još više među intelektualnom elitom te je smatrao da je ta kritika otvorila vrata za interesne skupine u traženju zaštite od konkurencije pod barjakom socijalističkog planiranja (Boettke i sur, 2008: 84-85).

Središnji Hayekov napad u "Putu u ropstvo" jest onaj na vladino planiranje jer smatra da će ono nužno voditi prema diktatorskoj vlasti jer je to jedini mogući način kako provesti potrebne odluke koje zahtijeva središnje planiranje. Na temelju toga Hayek zaključuje da su ekonomska i politička sloboda nepovratno povezane: ekonomski izbori ne mogu biti odvojeni od ostalih pojedinačnih odluka, a količina planiranja za Hayeka je obrnuto proporcionalna sa slobodom izbora za pojedince. S obzirom na njegovu snažnu vjeru u propast socijalističkog planiranja, austrijski je teoretičar vjerovao da će vlada da bi "ispravila" te neuspjehe posezati za dodatnim planiranjima, a istodobno je smatrao da najgori uvijek dolaze na vrh (Boettke i sur, 2008: 86-87). Ukupna je suma "Putu u ropstvo" tvrdnja da se totalitarni sustavi ne "dogadaju", da oni ne nastaju slučajno, ili pod utjecajem "loših ljudi" i nisu posljedica "kvarenja" ili "povijesnih slučajnosti", već logična posljedica institucionalne pobude za središnjim planiranjem ekonomije. Arbitrano korištenje moći posljedica je, a ne uzrok, želje za znanstvenim planiranjem ekonomije (Boettke i sur, 2008: 87-88).

"Put u ropstvo" imao je još jednu važnu posljedicu. Knjigu je na svom putovanju u SAD pročitao John Maynard Keynes i nakon toga je poslao Hayeku pismo puno pohvala: "Svi

⁶ Hayek je u predgovoru "Putu u ropstvo" izdanja iz 1976. objasnio da je bio preblag prema karakterizaciji stanja u SSSR-u kao jednako katastrofalnog kao i ono u Njemačkoj: "Danas mi se čini da sam u ovoj knjizi pogriješio prije svega zato što nisam dovoljno naglasio važnost iskustva komunizma u Rusiji, što je greška koja se možda može oprostiti ima li se u vidu da je u vrijeme kada sam pisao Rusija bila naš ratni saveznik (Hayek, 2001: 23).

imamo najveće razloge biti Vam zahvalni što ste rekli toliko toga što je trebalo biti rečeno. (...) Moralno i filozofski slažem se s vama gotovo u cjelini; i ne samo da se slažem nego se zaista duboko slažem" (Caldwell, 1995: 45-46). Osim velikih pohvala koje je Keynes poslao Hayeku, postavio mu je i najvažnije pitanje u Hayekovu životu koje će ga progoniti još desetljeća nakon Keynesove smrti: "Gdje povući granicu između legitimne i nelegitimne aktivnosti države?". U svojim kasnijim djelima "The Constitution of Liberty" i trotomnoj "Law, Legislation and Liberty" Hayek će odgovarati na ovo pitanje, fokusirajući se primarno na vladavinu prava, stabilni monetarni okvir i poštovanje za privatno vlasništvo kao glavne institucije koje pružaju predvidljivu okolinu u kojima pojedinci mogu oblikovati svoje ponašanje (Boettke i sur, 2008: 88-89).

Nasuprot nekim stajalištima (Boettke i sur, 2008: 88) koja zagovaraju tezu da Hayek nije u sklopu "Putu u ropstvo" opisao što bi trebala biti uloga države, Shearmur (1997: 71) ne misli da je on na Keynesovo pitanje počeo odgovarati tek od pisanja "The Constitution of Liberty", već taksativno navodi područja koja je Hayek namijenio državi već u "Putu u ropstvo": 1) Vlast treba stvoriti pravni okvir unutar kojeg se pojedinci ponašaju, 2) mora stvoriti odgovarajuću konstrukciju određenih institucija poput novca, tržišta i kanala komunikacije, 3) država se mora pobrinuti za određene tržišne propuste, te bi Hayek čak volio vidjeti da vlada ima ulogu u širenju znanja i informacija te 4) Hayek bi volio vidjeti pojedine elemente "države blagostanja". Iako se slaže da se Hayek grozio ekonomskog planiranja, ne vidi ga kao zagovornika čistog *laissez faire* sustava (Shearmur, 1997: 72).

Hayek je ovim djelom stekao svjetsku slavu koja je pojačana pojavljivanjem u skraćenoj verziji na stranicama Reader's Digesta u travnju 1945., baš kad se Drugi svjetski rat završavao koji je tada na krilima svoje devetmilijunske cirkulacije pridonio dodatnoj slavi tad već poznatog ekonomista. Hayek je otišao na promociju knjige u SAD gdje je sklopio mnoge kontakte ljudi koji su na svijet gledali slično kao i on (Caldwell, 2008: 6). Godine 1947. organizirao je prvi sastanak grupe Mont Pelerin Society koja je branila pozicije klasične liberalne doktrine i koja je uključivala, osim Hayeka, i von Misesa, Karla Poppera, Georgea Stiglera... U njoj je svoje mjesto našao i tada 35-godišnji mladi ekonomist koji će obilježiti drugu polovicu 20. stoljeća kao nijedan drugi svjetski ekonomist. Milton Friedman započinjao je svoj put koji će od osnivanja tog društva trajati više od pola stoljeća i koji će biti, u najmanju ruku, jednako utjecajan kao i onaj Hayeka ili Keynesa.

4. Milton Friedman (1912. – 2006.)

U vremenu dominacije keynesijanizma nakon Drugog svjetskog rata, Milton Friedman (1912.-2006.) odbio je konformnost pozicije i dugo je vremena nosio ideje slobodnog tržišta i važnosti monetarne politike u sprječavanju inflacije kada te ideje nisu bile popularne. Neki su autori tu njegovu poziciju nazvali intelektualnom izolacijom (Hetzel, 2007: 2), dok je Friedman svoju gotovo jedinstvenu, heretičku poziciju nosio desetljećima kao jedan od rijetkih američkih značajnih ekonomista koji su odbacivali keynesijanske postulate, iako je on sam prihvaćao terminologiju koju je uveo John Maynard Keynes. Na tom istom polju razlikovao se od Hayeka, zbog Austrijančeve veće fokusiranosti na mikroekonomiju i odbacivanja Keynesove makroekonomskog pojmovnog aparata.

U doba procvata keynesijanizma i na teorijskom polju na američkim sveučilištima, i na praktičnom, u vladajućim administracijama obje stranke, pojavili su se problemi s kojima se američka ekonomija teško nosila. Prije svih, bila je to stagflacija koju je Keynesova teorija objašnjavala putem troškovnih, a ne monetarnih postulata (Hetzel, 2007: 2).

No, Friedman, možda i iznad svega ostaloga, zapamćen je kao zagovornik slobodnog tržišta i veliki štovatelj Adama Smitha i njegovih razmišljanja koje je vidio, ne kao ostatak iz 18. stoljeća, već upravo kao uvijek važeće zakonitosti ponašanja ekonomskih subjekata na tržištu. Iz tih je razmišljanja razvio snažnu skepsu prema državnom uplitanju u ekonomiju i vjeru u individualnog čovjeka kao jedinog meritornog u donošenju odluka o svom životu, ma kakve te odluke bile.

4.1. Friedmanizam i monetarizam

Godine 1975. inflacija je u SAD-u iznosila 13,5 posto (Galbraith, 1995: 200) i taj ekonomski problem došao je na čelo ljestvice prioriteta u najvećoj ekonomiji svijeta. U vrijeme kad je Keynes pisao svoju "Opću teoriju", američkoj ekonomiji valjalo je izaći na kraj s problemima ogromne nezaposlenosti, depresije i deflacije, dok su je 30-ak godina nakon Drugog svjetskog rata pogadali sasvim drugi problemi. U keynesijanskoj ekonomiji novac je značio vrlo malo te je nedostatak vjere u monetarnu politiku kao središnje stabilizacijsko

sredstvo gospodarstva u cjelini opstao sve do kraja 1960-ih godina. No, isto tako, postojala je u keynesijanskoj teoriji i slabost vezana za političku dimenziju vođenja ekonomije; prijedlozi o deficitarnom trošenju ostvarivani su u razdoblja recesije, viškovi su u vrijeme inflacije bili izrazito rijetki i vrlo nepopularni. Ista ona načela koja su štitila gospodarstvo od deflacije i depresije, mogla su ga činiti sklona inflaciji (Ekelund i Hebert, 1997: 537). Tijekom 1970-ih američko se gospodarstvo sve više moralo okretati monetarnoj politici jer je ona postajala jedina preostala opcija (Galbraith, 1995: 200), a kao glavni akter na svjetsku je pozornicu iskoračio Milton Friedman, savjetnik Ronalda Reagana i Margaret Thatcher, što je u američkoj terminologiji navelo tamošnju javnost da ga proglase glavnim ekonomistom među konzervativcima, iako je on svoja razmišljanja svaki puta iznova označavao kao klasični liberalizam (Friedman, 1992: 16-18).

Friedman je kao polazišnu točku nove velike svjetske ekonomske teorije – monetarizma – koja je ispunila poslijekeynesijansku prazninu (Galbraith, 1995: 201), vidio, i to slično kao i Keynes, Veliku svjetsku krizu 1929.-1933. Nasuprot nekim viđenjima da je tu krizu uzrokovalo privatno tržište, Friedman je smatrao da je za nju kriva bila država, i to Sistem saveznih rezervi (Friedman, 1992: 47). Friedman je smatrao da ta središnja monetarna institucija SAD-a učinila "malo ili gotovo ništa da bankarskom sistemu osigura likvidnost, očigledno smatrajući da zatvaranje banaka ne zahtijeva posebnu akciju" (Friedman, 1992:57). Friedman je u svojoj izrazito utjecajnoj knjizi "A Monetary History of the United States 1867-1960", kojoj je koautor bio s Annom Schwartz, na empirijski način pokazao da je količina novca tijekom Velike depresije pala za trećinu, te da Federalne rezerve nisu pomogle gospodarstvu povećavajući novčanu masu. Također, knjigom je dokazao da je monetarna, a ne fiskalna politika, pružala zadovoljavajuće objašnjenje za učestalu inflaciju u raznim periodima povijesti SAD-a 19. i 20. stoljeća, a pokazali su da je apsolutni pad novčane mase pratio baš sve duboke depresije koje su obrađivali (Hetzl, 2007: 11). To je navelo Friedmana na skepsu prema državnom upravljanju monetarnim sustavom koji je već jednom snažno iznevjerio američko gospodarstvo. Smatrao je da je Velika depresija "svjedočanstvo o šteti koju može prouzročiti nekolicina pojedinaca kada u rukama ima golemu moć nad monetarnim sistemom jedne zemlje" (Friedman, 1992: 59). Zbog toga se on zalagao za vladavinu prava umjesto ljudi "donošenjem zakonskih pravila za vođenje monetarne politike koja će javnosti omogućiti kontrolu nad monetarnom politikom kroz politička tijela, a istovremeno spriječiti podvrgnuće hirovima tekuće političke vlasti" (Friedman, 1992: 60).

Jedan od razloga zašto su Keynesova razmišljanja našla plodno tlo unutar sveučilišnih dvorana bilo je uvjerenje da je keynesijanizam ponudio protuotrov protiv velikog problema prve polovice 20. stoljeća – izrazito visoke nezaposlenosti (Hetzel, 2007: 9). Ono što je zanimljivo jest da Keynes za taj zadatak nije namijenio monetarnu politiku koju su on i njegovi nasljednici smatrali neučinkovitim u borbi protiv nezaposlenosti. Tako je monetarna politika gurnuta na margine (Krugman, 2007). Nasuprot toga, Friedman je vjerovao da je novac važan, kulminaciju čega je pokazao publikacijom spomenute knjige o monetarnoj povijesti SAD-a. Friedmanova je disciplina uskoro postala poznata kao "monetarizam", a neki su Friedmanovi studenti postali monetaristi po uzoru na svog učitelja. Sam termin "monetarizam" iskovao je Karl Brunner 1968. godine (Hetzel, 2007: 2).

Friedman (1970) je na jednom predavanju u Londonu, u trenutku kada su njegove teorije postajale sve popularnije i prihvaćenije objavio sažetak monetarističke doktrine za stabilnu makroekonomsku politiku, koja je namjeravala oboriti inflaciju i još jednom izdignuti monetarnu politiku kao stup ekonomske stabilizacije. On smatra fiskalnu politiku neučinkovitim, što je u direktnoj suprotnosti s keynesijanskom ekonomijom te donosi nekoliko zaključaka. Postoji konzistentna, ali ne i precizna relacija između rasta novčane mase i rastna *nominalnog* dohotka. U prosjeku, porast novčane mase uzrokuje porast nominalnog dohotka šest do devet mjeseci kasnije, a promjena stopa rasta nominalnog dohotka najprije se pojavljuje u outputu i gotovo nimalo u cijenama. Zatim u prosjeku šest do devet mjeseci nakon što se dolazi do promjena u dohotku i outputu, dolazi do promjena u cijenama. To znači da od povećanja novčane mase do inflacije prolazi u prosjeku od 12 do 18 mjeseci. U kratkom roku, monetarne promjene utječu na output, a tijekom desetljeća primaran je utjecaj monetarne politike na cijene. To ukazuje i poznata Friedmanova rečenica "Inflacija je uvijek i svugdje monetarni fenomen". Monetaristi su također izrazito skeptični oko vođenja monetarne politike formirajući poželjne kamatne stope.

Zbog toga Friedman predlaže monetarnu politiku koja bi bila vođena od strane utvrđenih pravila, a ne određenih ljudi i koja bi trebala brinuti da ukupno definirana novčana masa u zemlji raste iz mjeseca u mjesec, po godišnjoj stopi između 3 i 5 posto. Friedman smatra da bi se time "otklonila sadašnja intervencija države u aktivnost pozajmljivanja i ulaganja te omogućila preobrazba državnih financijskih aparata od vječnog izvora nestabilnosti i nesigurnosti u razumno pravilnu i predvidivu aktivnost (Friedman, 1992: 63).

4.2. Sloboda tržišta

Područje koje je neosporno zajedničko Hayeku i Friedmanu jest njihovo uvjerenje da je sloboda tržišta najvažniji preduvjet razvoja ljudske zajednice i civilizacije općenito. Tako su se njihova dva vrlo poznata djela, Hayekov "Constitution of Liberty" iz 1960. i dvije godine mlađi "Capitalism and Freedom" Milтона Friedmana, opravdano smatrala povezanim doprinosima misli slobodnog tržišta (Garrison, 2014: 116).

Friedman je bio uvjeren da svaki posao koji radi vlada, a koji bi mogao biti odrađen na privatnom tržištu, među privatnim tvrtkama, nužno će biti slabije odrađen. Sam je sebe smatrao liberalom, u klasičnom smislu, i protivio se usvajanju tog pojma za moderni američki liberalizam koji se danas vezuje "uz spremnost primarnog solanjanja na državu, a ne na privatne dobrovoljne aranžmane da se postignu poželjni ciljevi. Blagostanje i jednakost, a ne sloboda, postaju dnevnom krilaticom. Liberal devetnaestog stoljeća širenje slobode smatrao je najuspjelijim načinom promicanja blagostanja i jednakosti, liberal dvadesetog stoljeća blagostanje i jednakost drži uvjetima ili alternativom slobodi" (Friedman, 1992: 16-17).

Jedan od razloga zašto je Friedman bio toliko skeptičan oko vladine akcije bila je njegova vjera u to da postoji izrazito snažna poveznica između ekonomske i političke slobode. On smatra da se nakon Drugog svjetskog rata "kolektivističko privredno planiranje zaista sukobljavalo s individualnim slobodama", te, iako tvrdi da rezultat toga nije bilo ukidanje slobode, dogodio se "obrat u ekonomskoj politici" (Friedman, 1992: 22). Friedman smatra da slobodno tržište ne ukida potrebu za državom, već je vlast bitna kao forum koji utvrđuje pravila igre i kao orbitar koji tumači ta pravila (Friedman, 1992: 26).

Friedman je smatrao da očuvanje slobode zahtijeva otklanjanje koncentracije moći pa je smatrao da tržište uklanja izvor moći prisile. No, isto je tako smatrao da je slobodna razmjena na tržištu nužan, ali ne i dovoljan uvjet za blagostanje i slobodu. "Mnoga društva organizirana prije svega na bazi slobodne razmjene nisu postigla ni blagostanje, ni slobodu, iako su postigla veću mjeru obojega nego autoritarna društva. No, slobodna razmjena je nužan uvjet i za blagostanje, i za slobodu (Friedman, 1980: 11).

Friedman je vlasti namijenio nekoliko uloga u svakodnevnom životu građana koje je smatrao da tržište općenito ne može riješiti. To je već spomenuta formula arbitra i foruma, te

je smatrao da u taj zbor ulazi i problemi tehničkog monopola i eksternalija, ali i paternalističke brige države za neke segmente stanovništva koji se nikako mogu brinuti sami o sebi.

Friedman je tijekom života postajao sve više frustriran ulogom države u američkom gospodarstvu koja je sve više rasla pa tako tvrdi da je "od vremena New Deala glavna isprika za ekspanziju državne aktivnosti na federalnoj razini bila tobožnja nužnost državnih rashoda radi otklanjanja nezaposlenosti" (Friedman, 1992: 83). Friedman je bio uvjeren da na mnogim poljima državna akcija koja ima plemenite motive zapravo najviše šteti onima kojima želi pomoći. Tako je bio uvjeren da subvencioniranje stanovanja, zakoni o minimalnim nadnicama, subvencije poljoprivrednicima povećavaju nezaposlenost i siromaštvo onih kojima bi trebali koristiti, bez obzira na namjeru zakonodavca (Friedman, 1992: 183-188).

Friedman je bio poznat i po tomu što je preporučio negativni porez na dohodak koji bi bio zamjena za niz vladinih akcija i kojeg bi vlada davala isključivo ljudima čiji je dohodak niži od onog minimalno propisanog. Smatra da taj prijedlog ima niz prednosti: usredotočen je na problem siromaštva, pruža pomoć u obliku novca, općenit je i zamjenjuje druge aktivnosti države, pruža eksplicitnu cijenu koju društvo treba platiti i djeluje izvan tržišta. Friedman također smatra da bi taj sustav bio mnogo jeftiniji od onog koji je u Americi uspostavljen tijekom njegova života (Friedman, 1992: 199).

Jedna od najsnažnijih misli vodilja koja je Friedmana ponukala na obranu liberalnog društva bila je vjera u nespojivost liberalizma i egalitarizma. Smatra da će liberal "pozdraviti činjenicu da slobodno društvo, više od ijednog drugog, teži većoj materijalnoj jednakosti. Ali to će on smatrati tek poželjnim nusproduktom slobodnog društva, a ne i njegovim glavnim opravdanjem" (Friedman, 1992: 202). S druge strane, "egalitarac će braniti pravo da se jednima uzima kako bi se dalo drugima, ali ne kao djelotvornije sredstvo, kojim 'neki' mogu postići željeni cilj, nego u ime 'pravde'. U ovoj točki jednakost dolazi u oštar konflikt sa slobodom; mora se birati. Ne može se biti i egalitarac, u ovom smislu, i liberal" (Friedman, 1992: 202). Jasno je da je Friedman stao na stranu liberala, i poslužio mnogo puta u drugoj polovici 20. stoljeća kao najpoznatiji ekonomist ekonomskog liberalizma na svijetu.

4.3. Utjecaj Friedmana i kritika

Milton Friedman jedan je od najpoznatijih i najpriznatijih ekonomista 20. stoljeća. Njegov veliki intelektualni protivnik u SAD-u John Kenneth Galbraith opisao ga je riječima: "možda i najutjecajnija osoba ekonomije u drugoj polovici 20. stoljeća" (Galbraith, 1995: 200). Drugi slavni keynesijanac Paul Krugman, dokazani Friedmanov neistomišljenik, u povodu njegove smrti označio ga je kao "velikog ekonomista i velikog čovjeka" (Krugman, 2007). U *The Wall Street Journalu*, također povodom Friedmanove smrti, Greg Ip i Mark Whitehouse napisali su da se radi o jednom od najautoritativnijem utjecaju u ekonomiji 20. stoljeća (Ip i Whitehouse, 2006). Hetzel (2007: 24) smatra da je Friedman postao jedan od najutjecajnijih intelektualaca 20. stoljeća zbog redefiniranja uzroka Velike depresije te pogleda na tzv. Veliku inflaciju koja je potresala američko gospodarstvo od sredine 1960-ih do početka 1980-ih. Za svoj rad 1976. dobio je Nobelovu nagradu, a 1988. godine Predsjedničku medalju slobode i Nacionalnu medalju za znanost.

No, Friedmanov je rad često bio i osporavan. Stojanov (2012: 93) svoj prikaz monetarizma počinje poglavljem naslovom "Kontroverze", dok Paul Krugman povodom Friedmanove smrti piše članak "Who Was Milton Friedman" (2007) u kojem se vrlo kritički odnosi na Friedmanov doprinos ekonomskoj znanosti. Taj će članak, kao i reakcija (Nelson i Schwartz, 2007) biti objašnjeni kasnije u poglavlju.

Zanimljivo je da je određeno neslaganje s Friedmanom nalazio i sam Hayek koji je Friedmanu predstavljao i određen uzor. Kao mladi ekonomist Friedman je pročitao "Put u ropstvo" koje je izrazito mnogo utjecalo na njega. "Ogorman sam šovalac Hayeka, ali ne njegove ekonomije", kazao je jednom prilikom Friedman, "Mislim da su 'Cijene i proizvod' manjkava knjiga. Mislim da je 'Čista teorija kapitala' nečitljiva. S druge strane, mislim da je 'Put u ropstvo' jedna od velikih knjiga našeg vremena" (Garrison, 2014: 118). Hayek i Friedman često su bili poistovjećivani kao dvojica najvažnijih liberalnih ekonomista 20. stoljeća, no postoje brojne razlike između njihove ekonomije, i to posebno makroekonomije. Drugačije orijentacije između Hayeka i Friedmana – dok se prvi prije svega bavi teoretiziranjem, drugi je više fokusiran na empirijski rad – oslikavaju fundamentalnu razliku u metodološkim pristupima (Garrison, 2014: 117). Hayek je Friedmana vidio kao sličnog Keynesu, posebno s obzirom na sličnu makroekonomsku metodologiju, uključujući i

zajedničku karakteristiku njih dvojice da se bave agregatnim podacima (Garrison, 2014: 125).

Friedmana je kritizirao i Paul Krugman (2007) koji, iako je rekao da se radi o "velikom ekonomistu i velikom čovjeku" i "velikom ekonomistu za ekonomiste", smatra da se monetarizam danas općenito smatra neuspjehom. Krugman smatra da su i Velika Britanija i SAD uveli monetarizam u praksu krajem 1970-ih i početkom 1980-ih, da bi odustali od njega samo koju godinu kasnije, u SAD-u nakon što je stopa nezaposlenosti dosegla dvoznamenkaste razine. Također smatra da je Friedman pokazivao određenu jednodimenzionalnost u pogledu vjere u slobodno tržište, što je područje na kojem se Krugman i Friedman značajno razlikuju. To apsolutističko razmišljanje Friedmana Krugman je smatrao kao njegovu najveću manu. Iako u istom tekstu kaže da je Friedman bio "najbolji zagovornik vrijednosti slobodnog tržišta još od Adama Smitha" te "možda i najbriljantniji komunikator ekonomskih ideja najširoj javnosti koji je ikad živio", smatra da je ponekad Friedman bio intelektualno neiskren u prezentaciji nekih ideja vezanih za monetarnu povijest SAD-a. Krugman smatra, čak i kad bi se prihvatile Friedmanove teze da monetarna vlast nije učinila dovoljno da zaustavi Veliku depresiju, da se nikako ne može dokazati da ju je vlada uzrokovala.

Nelson i Schwartz (2007) smatraju da je Krugman ozbiljno pogriješio u procjeni Friedmanova utjecaja i njegovih namjera. Smatraju da je u zadnjih nekoliko desetljeća došlo do širokog prihvaćanja Friedmanovih stajališta da kontrole cijena nisu učinkovita mjera za borbu protiv inflacije, a to je dovelo do situacije u kojoj centralne banke prihvaćaju odgovornost za kontrolu inflacije, što autori vide kao važno Friedmanovo naslijeđe te se ne slažu s Krugmanom da je protivljenje kontrolama cijena bilo zajedničko monetaristima i keynesijancima. Također misle da danas dva ključna prijedloga monetarista, razlika između nominalnih i realnih kamatnih stopa i potreba da se kontrola inflacije preda središnjim bankama, danas vode politiku kamatnih stopa središnjih banaka onako kako to nisu činile tijekom 1970-ih. Autori, isto tako, misle da je pomak prema više stabilizirajućim pravilima vezanih uz kamatne stope u mnogim zemljama nije dogodio kao nesreća već da je proizašao iz prihvaćanja središnjih prijedloga monetarizma.

5. Veliki ekonomisti i hrvatska tranzicija – zamjena polja ili teza

Na hrvatskoj je političko-ekonomskoj sceni nastala svojevrsna zamjena polja koja ide onkraj standardne ekonomske podjele u kojoj su klasični ekonomisti više zaokupljeni redom u monetarnoj, a keynesijanci ekspanzijom u fiskalnoj politici. S druge strane, i Friedman i Hayek, svoje su ime stekli prvenstveno na monetarnim analizama, a Keynes je postao poznat zbog svojih stavova da je monetarna politika neučinkovita pa se okrenuo fiskalnoj.

Tako je i u članku riječkog Novog lista 2012. Aneli Dragojević Mijatović (2012) zapazila taj neočekivan obrat u hrvatskoj ekonomskoj zajednici. Ona kaže: "Iako se u javnosti kritičare Rohatinskog često poima kao sljedbenike Johna Maynarda Keynesa – što bi onda značilo da bi Rohatinski trebao igrati na nekakvoj neoliberalnoj poziciji – zanimljivo je da je do zaključka da monetarna politika ne pomaže još za vrijeme Velike Depresije došao sam Keynes". Ona o tom obratu zaključuje: "Domaći kritičari guvernerove politike tako su, temeljem svoje vjere u učinkovitost monetarne politike, prije monetaristi. No, težnja ka intervencionizmu približava ih Keynesu".

No, ta se zamjena polja može objasniti, a to ćemo u daljnjem tekstu pokazati, većim nezadovoljstvom koje su, s jedne strane, monetaristi pokazali u odnosu na fiskalnu politiku i, s druge strane, keynesijanci na monetarnu politiku. Radi se o zanimljivom fenomenu hrvatske ekonomske scene koji će biti pobliže objašnjen u sljedećim retcima. Tako svaki od obrađenih velikih ekonomista 20. stoljeća dobiva jednu domenu, a pokazuje se i taj obrat između fokusa na fiskalnu i monetarnu politiku.

5.1. Domena Hayek: Teorijski izazovi hrvatske tranzicije

Friedrich Hayek umro je u 93. godini 1992. godine i stigao je svjedočiti padu Berlinskog zida i raspadu SSSR-a i komunizma diljem svijeta. Njegove teorije donijele su velik utjecaj građanima istočne Europe koji su upravo otišli s puta kojeg je Hayek zvao ropstvom, i krenuli na put različitih sloboda, definitivno se oprastajući sa socijalizmom protiv kojeg se Hayek borio 70-ak godina, još od zajedničkog napora von Misesa i njega da dokažu

da socijalizam ne može nadomjestiti cjenovni sustav. Isto tako, Hayek je promišljanjem o ljudskoj slobodi pružio teorijsku podlogu građanima koji su se oslobodili autoritarnog sustava da odaberu kakav će biti put slobode, ali je ljestvica koju je postavio bila toliko visoka da je često više služila kao ideal nego bilo što drugo.

Upravo zato, pokušat ćemo "provući" hrvatsku tranziciju kroz Hayekove teorijske filtere kako bismo vidjeli polja na kojima je hrvatsko društvo dobilo snažne izazove u vremenu raspada socijalističkog samoupravnog sustava i uspostave sasvim novih institucija, a onda i probati odgovoriti kako se društvo nosilo s tim izazovima.

Za razliku od implikacija po hrvatsku tranziciju koje nude ekonomske doktrine Keynesa i Friedmana, na području monetarne i fiskalne politike, Hayekov središnji doprinos ekonomskoj i političkoj i u ovom smo radu predstavili kao "političko-ekonomski" (Boettke i sur, 2008) i primarno teorijski pa zbog toga njegova domena kroz koju proučavamo hrvatsku tranziciju značajno apstrahirana. Implikacije Hayekovih razmišljanja direktno proizlaze iz najvažnijih pojmova koje je Hayek koristio, poput znanja, tržišta, slobode i vladavine prava pa će se njegove teorije promatrati na četiri područja koja su bila od presudnog značaja tijekom tranzicije u Hrvatskoj, a to su: tržište, vrijednosti egalitarizma u društvu, otvorenost društva i ideal vladavine prava. Istovremeno, vidjet će se da je svaki od ovih pojmova imao vrlo ozbiljne izazove u vremenu velikih društvenih promjena.

Kako bismo obradili specifične pojave hrvatske tranzicije i preuzeli rječnik blizak Hayekovu, ne možemo konzultirati Austrijančevu literaturu jer se on nije bavio specifičnostima svake pojedine ekonomije, već općenitim zakonitostima političke ekonomije koje je držao kao većinom univerzalne. Zbog toga ćemo za potrebe analize hrvatskog slučaja vidjeti što o temi hrvatskih vrijednosti u društvu kaže poznati hrvatski sociolog Josip Županov, koji iako dijeli neke Hayekove stavove, dolazi iz sasvim drugačijeg miljea, ali nudi upravo onu kritiku koja je konzistentna s Hayekovim razmišljanjima.

5.1.1. Tržište u vremenu tranzicije

Josip Županov (1995: 79) tako piše da je riječ "tržište" u hrvatskoj tranziciji bila čarobna riječ kojom je moguće opravdati svaku akciju te za tu raspravu nije dopušten protudokaz. No, on smatra da tu magičnu moć tržište nije dobilo tek nakon sloma

socijalističkog razdoblja, već i u vrijeme samoupravnog socijalizma. "Bila je to čarobna riječ i za protivnike socijalizma koji su sanjali o privatnoj privredi i zapadnoj demokraciji, a i za pristalice socijalizma koji su taj sustav htjeli reformirati (demokratizirati, humanizirati) i time ga sačuvati od propasti" (Županov, 1995: 79). Ključna riječ socijalističkih reformi uvijek je bila tržište.

Hayek je u svom djelu "Put u ropstvo" naglašavao upravo negativne posljedice socijalizma po razmišljanja ljudi na što se nadovezuje Županov (1995: 80) koji smatra da su u socijalizmu svi pokušaji tržišnih reformi doživljavali neuspjeh upravo zbog prepreki koje je postavljao "klasni interes" nomenklature, odnosno Đilasove "nove klase" ili "klase kolektivnih vlasnika".

Iako je Hayek mnogo više pozitivnih karakteristika pridavao tržišnim mehanizmima nego što to radi Županov, ova su se dva autora našla na istom području kritike socijalizma zbog protivljenja tržištu i ostanku te svijesti u razmišljanjima ljudi i nakon raspada samoupravnog socijalizma i početka hrvatske tranzicije.

5.1.2. Egalitarni sindrom kao vrijednost u društvu

U skladu s prethodnim poglavljem u kojem se analiziralo socijalističko naslijeđe koje se tiče postkomunističkog tržišta, Županov detektira i još jednu, zapravo važniju, prepreku razvoju tržišne ekonomije u tranzicijskom razdoblju, a to je teorija po kojoj je ovaj sociolog i postao poznat. Radi se o problemu tzv. egalitarnog sindroma na kojem je Županov i stekao svoje vodeće ime među hrvatskim sociolozima.

Županov (1995: 172-184) na jednoj, socijetalnoj, razini hrvatskog društva prepoznaje radikalni egalitarizam (egalitarni sindrom) i to na području distribucije, ne položaja, što je jednakost mogućnosti, nego nagrada. Glavna je ideja radikalnog egalitarizma to da nitko ne smije dobiti više od onoga koji ima najmanje. Popularni naziv te vrijednosti jest uravnilovka, a Karl Marx ga posprdno naziva "komunizmom siromašnih". Važno je spomenuti da taj sindrom ne datira iz komunizma, već svoje korijene vuče iz agrarnog društva, i to su njezini historijski korijeni. Društveno-ekonomski korijeni u socijalističkom su kolektivizmu: uravnilovka je bila prisutna u svim socijalističkim društvima.

Županov, ukratko, smatra da se egalitarni sindrom sastoji od sljedećih osam komponenti: 1) Perspektiva ograničenog dobra – Govori da u društvu postoji igra nulte sume te ukoliko A nešto dobiva, B mora nešto izgubiti. Pravedna je raspodjela tako samo ona koja daje svakome jednako. 2) Egalitarna raspodjela plaća – U bivšoj Jugoslaviji postojao je neki neformalni društveni plafon vezan za osobne dohotke te su čak i aspiracije na višu plaću smatrane društveno neprihvatljivima. 3) Redistributivna etika – Moralna je dužnost svakog pojedinca da ono što ima podijeli s onima koji nemaju. Dijeljenjem pojedinac stječe status u društvu. 4) Antipoduzetnički stav – A priori negativan stav prema poduzetništvu kao obliku ekonomskog ponašanja. U samoupravnom se socijalizmu tako i sam termin "poduzetnik" rijetko upotrebljavao. 5) Opsesija o privatniku – Negativan stav prema privatnom privređivanju, čiji je korijen isti kao i kod antipoduzetničkog stava. 6) Intelektualna uravnilovka – Vjerovanje da su ljudske sposobnosti kod svih ljudi jednake. To je filozofija uprosječivanja, a prosjeci su bili omiljena statistička kategorija u socijalizmu. 7) Antiprofesionalizam – Negativan stav prema stručnom znanju, profesionalnim normama, profesionalnoj grupi i profesionalnoj organizaciji. Taj stav podcjenjuje stručno znanje i suprotstavlja mu "zdravorazumsko" znanje i rasuđivanje. 8) Antiintelektualizam – Deprecijacija intelektualnog i glorifikacija fizičkog rada te se ovaj stav također očrtava i u negativnom stavu prema inventivnom radu.

Zanimljivo je da je Županov smatrao da se na više razina može preklapati više društvenih vrijednosti, pa je na individualnoj razini zamijetio veliku dozu utilitarizma: koristoljublja i bogaćenja. Iako su te vrijednosti umnogome suprotne u odnosu na egalitarni sindrom, one mogu postojati paralelno s gore navedenim vrijednostima radikalnog egalitarizma. Hayekov strah da će socijalistička vlast dugotrajnom promjenom intelektualne i poduzetničke "klime" u zapadnoj Europi dovesti do učvršćivanja nekih negativnih pogleda građana na tržište našla su u velikoj mjeri potvrdu u hrvatskom društvu u komunističkom i postkomunističkom razdoblju.

5.1.3. Zatvoreno društvo i autoritarizam

Hayekov strah od socijalističkog nametanja vrijednosti autoritarizma i zatvorenog društva našao je svoju potvrdu u hrvatskoj tranziciji. Tako Županov (1995: 181) prepoznaje u hrvatskom društvu vrijednost autoritarizma, dragovoljno podvrgavanje pojedinca autoritetu,

strahopoštovanje pred hijerarhijom. No, Županov smatra da se tu ne radi o bilo kojem autoritetu, nikako profesionalnom ili duhovnom, već patrijarhalnom. Njegovi korijeni u agrarnom su društvu i totalitarnim sustavima. Županov smatra da je najvažniji rezultat autoritarne vrijednosti autoritarna politička kultura koja čini jednu od glavnih zapreka razvoju moderne demokracije. Isti autor smatra da se takva kultura prirodno kristalizira u autoritarne političke institucije.

Šonje (2007b: 53-82) smatra da u Hrvatskoj postoji vrlo nizak stupanj potpore ideji otvorenog društva, i to posebno na području ekonomske otvorenosti. Taj autor smatra da "liberalne ideje nikada nisu imale značajan učinak na oblikovanje svjetonazora na našim prostorima. U nas se zalaganje za otvoreno ili slobodno tržište najčešće tumači kao zalaganje za apstraktnu spontanost u kojoj sebičnost dobiva legitimitet koji je nadređen svakom kolektivnom osjećaju" (Šonje, 2007b: 65).

5.1.4. Korupcija kao prepreka idealu vladavine prava

Hayekov ideal vladavine prava upravo je ključan u njegovoj političkoj ekonomiji, i to kako na području ekonomske organizacije društva, tako i na području legitimne državne vlasti. No, taj je ideal bio dobrano narušen u vremenu hrvatske tranzicije, i to na više područja funkcioniranja društva. Korupcija je postala jedna od centralnih tema hrvatskih medija tijekom hrvatskog tranzicijskog razdoblja i glasila je kao opće mjesto, bilo kao "privatizacijska pljačka", bilo na općenitijoj razini.

Tako je Hrvatska udruga poslodavaca 1999. nakon opsežnog istraživanja među svojim članstvom u kojem je potvrđeno da je oko dvije trećine poslodavaca imalo iskustva s korupcijom, nespješno pritiskao tadašnju vladu da poduzme nešto s time (Franičević, 2010: 90). Hrvatska je u tranzicijskom periodu imala ozbiljnih problema s instrumentalizacijom države koje je nametalo gospodarstvu znantne socijalne troškove. Franičević (2010: 87) smatra da je u Hrvatskoj tijekom 1990-ih politički i institucionalni okvir otvorio mogućnosti za nastanak "tajkuskog kapitalizma" te da je loš model privatizacije najveći krmen hrvatskih tranzicijskih vlasti.

Nasuprot tomu, jedan od sudionika kreiranja hrvatske tranzicije Borislav Škegro smatra da je ovaj pogled općenito prenapuhan i da se radi gotovo u potpunosti o pristranoj medijskoj stvarnosti. Škegro (2007: 259) nadalje tvrdi da je privatizacija općenito "spasila Hrvatsku" te da je ona bila napadana prije svega zbog politikatnske manipulacije u borbi za vlast. On (2007: 258) smatra da je privatizacija dala "bitno pozitivan i presudan doprinos dugoročnom gospodarskom i društvenom razvitku". Kao glavne probleme s kojima se u početku hrvatske tranzicije suočila hrvatska vlast navodi: ratna razaranja, fiskalne napore za potrebe rata, nesigurnosti u pogledu raspada SFRJ, raspad tradicionalnih tržišta, nepostojanje institucija, mehanizama i pravnog okvira suvremenog tržišnog gospodarstva, s naslijeđenim mentalnim obrascima iz prošlosti koji su bili dodatno povećani stupnjem solidarnosti s ratnim stradalnicima, uz gotovo tri tisuće pravnih subjekata kao predmeta te zaključuje da je privatizacija u Hrvatskoj "provedena zadivljujuće uspješno i učinkovito" (Škegro, 2007: 259).

5.2. Domena Keynes: Fiskalna politika – kritika klasičara

Keynes je, kao što smo vidjeli, općenito smatrao da je monetarna politika neučinkovita u odnosu na depresiju, nezaposlenost i opetovane krize pa se orijentirao na fiskalnu politiku stimuliranja potrošnje. No, s obzirom na opisani preokret područja kritike, fiskalnom se politikom više bave oni ekonomisti koji se označavaju terminom "liberali". S obzirom na to da se ekonomisti bave područjima na kojima se otvaraju pitanja, a ne opisuju se deskriptivno problemi ili pojave, liberalni su ekonomisti uvjereni da hrvatskim gospodarstvom dominira državna regulativa te da je ona posebno izražena putem državne potrošnje, odnosno fiskalne politike.

Tako Šonje i Vujčić (2001) stavljaju pod povećalo pet ekonomskih politika hrvatskih vlasti tijekom 1990-ih godina, fiskalnu, trgovačku, monetarnu i bankovnu, privatizacijsku te tržište rada, i zaključuju da hrvatsko društvo tada nije na zadovoljavajući način izgradilo liberalne institucije, niti su vlasti dosljedne provodile liberalne politike. Pozivajući se na Hayekov "Put u ropstvo" kao ideal, Šonje i Vujčić zaključuju: 1) Na području fiskalne politike udio središnje države u BDP-u čak je i povećan s 40 na 50 posto tijekom 1990-ih, te je Hrvatska stvorila najmlađu populaciju umirovljenika i najvišu stopu bolovanja u Europi, 2) autori smatraju da je Hrvatska devedesetih godina bila tipičan primjer male i zatvorene

ekonomije, 3) u monetarnoj i bankarskoj politici, Hrvatska je ponudila određenu liberalizaciju (ulazak novih banaka početkom 1990-ih na tržište), ali je i zadržala velika antiliberalna obilježja, posebno implicitno državno osiguranje svih depozita, 4) autori kao dvije glavne mane hrvatske privatizacije ističu loš način regulacije tržišta zbog njene kasnije operacionalizacije, i loš izbor modela privatizacije koji se "zasnivao na potpunom odbacivanju liberalnog plana podjele vouchera u reguliranom okruženju" (Šonje i Vujčić, 2001: 159); 5) na tržištu rada autori su uvidjeli brojne zapreke fleksibilnosti te su smatrali da su "mogućnosti otpuštanja radnika zakonski znatno ograničene" (Šonje i Vujčić, 2001: 160). Nasuprot politika koje su Šonje i Vujčić vidjeli kao neliberalne, predlažu liberalnu državnu aktivnost u sljedećoj formuli: "urediti teren za fer tržišnu utakmicu odgovarajućim zakonima i institucijama, a zatim pustiti tržištu da učini svoje ne bojeći se posljedica slobodne tržišne utakmice" (Šonje i Vujčić, 2001: 163).

Nasuprot poziciji koju su liberalni ekonomisti zauzeli, da u Hrvatskoj u tranzicijskom razdoblju nije provođena liberalna ekonomska politika, keynesijanci su vrlo često zauzimali stav da se radilo upravo o neoliberalnim doktrinama. Tako Domazet u zborniku radova "John M. Keynes i hrvatska ekonomska misao" (2010: 273) smatra da su "u razdoblju od 1991. do 2006. godine kreatori ekonomske politike u Hrvatskoj krekirali ekonomsku politiku pod utjecajem ekonomskog liberalizma koji dolazi iz neoklasične (neoliberalne) škole" i zaključuje da se "negativne posljedice neoliberalne ekonomske politike danas u Hrvatskoj očituju u velikoj zaduženosti, visokoj nezaposlenosti, nerealnom tečaju, deficitu trgovinske i platne bilance". Isti autor (2010: 279) smatra da ekonomska politika "nije ni mogla biti uspješna jer je sastavljena od nekonzistentne kombinacije neoliberalizma, s jedne, i ad hoc (voluntarističke) državne regulacije, s druge strane".

Razlog zašto su ekonomski liberali toliko kritični na području fiskalne politike može se naći upravo u činjenici što na tom području država još uvijek ima vrlo veliku ulogu. Tako EBRD procjenjuje da je u razdoblju od 2002. do 2005. privatni sektor u BDP-u sudjelovao s malenih 60 posto, dok je prosjek u EU-8 zajedno s Bugarskom i Rumunjskom iznosio 75 posto (Šonje, 2007a: 365). Šonje (2007a: 360-361) kao prevladavajuću doktrinu u Hrvatskoj detektira onu koja polazi od državne potrošnje, ulaganja države i deficit proračuna i opisuje da se radi o "tradicionalnoj keynesijanskoj doktrini koja pretpostavlja nepotpunu zaposlenost...". No, on smatra da u Hrvatskoj nije dokazana podzaposlenost resursa cikličkog tipa, te da,

nasuprot tomu, "snaga priljeva stranog kapitala i deficit tekućeg računa bilance plaćanja govore da u Hrvatskoj postoji trajni višak agregatne potražnje nad ponudom, a ne obratno".

Kao još jedna od mogućnosti zašto su hrvatski keynesijanci u hrvatskom slučaju dobrim dijelom preskočili kritiku hrvatske fiskalne politike, osim uvjerenja o neoliberalnoj suštini monetarnih vlasti, njihovo je ipak shvaćanje da je država zaista u Hrvatskoj zadržala visoku ulogu u gospodarstvu. Tako Družić⁷ (2004: 134) pokazuje da je Hrvatska u periodu od 1994. do 1999. došla među zemlje s najvišim udjelom javne potrošnje u BDP-u. I dok sve promatrane zemlje, osim Slovačke, smanjuju udio rashoda u BDP-u, Hrvatska ga povećava. Isti autor (2004: 124) smatra da u hrvatskom gospodarstvu postoji visoka porezna opterećenost te da je prema poreznim prihodima u 1999. godini "spadala" u krug najrazvijenijih europskih zemalja, poput Švedske i Danske. Sve to navodi autora na zaključak da u Hrvatskoj postoji vrlo visok postotak BDP-a koji distribuira država i da država ima presudan utjecaj na ukupne financijske tokove (Družić, 2004: 122). No, isti autor navodi da je Hrvatska u tranzicijskom, čak i predtranzicijskom razdoblju, prihvatila monetarizam, a posebno izdvaja da je Hrvatskoj više štete nanio način njegove primjene od samog monetarizma (Družić, 2004: 201; Družić, 2010: 353). Smatra da je od uvođenja stabilizacijskog programa 1994. vrlo oštru i restriktivnu monetarnu politiku pratilo povećanje javne potrošnje i sve više apreciran tečaj kune i da se to negativno odrazilo na stope hrvatskog rasta.

Šonje (2007a: 366) smatra da ta velika državna uloga u gospodarstvu ima krajnje negativne učinke na hrvatsko gospodarstvo te navodi da su obje hrvatske vlade tijekom prve polovice 2000-ih favorizirale javna ulaganja i odgađale nastavak privatizacije, tražeći "srednja rješenja", upuštale se u restrukturiranje nekonkurentnih i subvencioniranih sektora te zaključuje: "Zbog toga postoji mogućnost da u Hrvatskoj djeluju mehanizmi putem kojih država u gospodarstvu proizvodi pretežito negativan učinak na gospodarski rast pri čemu se taj učinak ostvaruje na opisanim strukturnim obilježjima fiskalne politike". S obzirom na skepsu koju isti autor (2007a: 383) pridaje mogućnostima nastanka političkih nositelja programa fiskalne redukcije predlaže tri mjere "mikro" fiskalne discipline koji bi potaknuli smanjenje uloge države u gospodarstvu, što bi, vjeruje Šonje, dovelo do gospodarskog rasta: fiskalnu transparentnost, dodjeljivanje jasnih i mjerljivih ciljeva programima trošenja

⁷ Družić (2010: 353-360) je također sudjelovao u pisanju zbornika "John M. Keynes i hrvatska ekonomska misao".

sredstava te evaluaciju učinaka državne intervencije. Da bi pokazao neučinkovitost državnog sektora u hrvatskoj tranziciji, Rohatinski (2000: 33) navodi da je 1996. godine udio poduzeća, koja su još u cijelosti ili djelomično u vlasništvu države, u strukturi kapitala ukupne privrede sudjelovala sa 78,5%, dok je njihov udio u strukturi prihoda iznosio 42%, u dobiti prije oporezivanja samo 32%, nasuprot udjelu gubitka prije oporezivanja od 77%.

Hrvatska je 1989. godine prema tranzicijskim indikatorima EBRD-a bila najnaprednije tranzicijsko gospodarstvo, no već sredinom 1990-ih zemlje središnje Europe i Baltika pretekle su je. Te su zemlje temeljitije provele strukturne reforme od Hrvatske, što se posebno odnosi na opsežniju deregulaciju gospodarskih aktivnosti i sređivanje javne uprave (Mihaljek, 2007: 135). Isti autor (2007: 153) kao jedan od glavnih problema nalazi to da političari u Hrvatskoj još uvijek nisu odredili osnovne ekonomske zadaće države, osobito u područjima obrazovanja, zdravstva, infrastrukture, znanosti i tehnologije.

Za kraj poglavlja o fiskalnoj politici u vremenu hrvatske tranzicije valja spomenuti i dvije perspektive gledanja na hrvatsku ekonomsku znanost unutar akademske zajednice tijekom tranzicije koje vrlo dobro pokazuju intradisciplinarnu kritiku koje ekonomisti upućuju jedni drugima i ekonomskim doktrinama s kojima se ne slažu. Kao dominantne ideologe hrvatske tranzicijske ekonomske scene, s jedne strane, Čičin-Šain (2007: 8) opisuje sljedeću grupu ekonomista: "Svi su oni gospoda u odmaklim godinama, ni jedan među njima nije mlađi od pedeset godina; glavnina ih je već dobrano ušla u sedmo, osmo ili čak i deveto desetljeće života! Oni su se stručno formirali (i afirmirali) pretežito za vrijeme samoupravnog socijalizma kada se glavnina ekonomskih rasprava vodila u obliku 'diskusija po sistemskim pitanjima'". Nasuprot toga, Radošević (2010: 108) neke od glavnih zagovornika neoliberalizma nalazi i u "redovima naraštaja hrvatskih ekonomista koji su se školovali u Hrvatskoj nakon 1990-ih (kada je prevladavao neoliberalizam, a kejnezijanizam je smatran 'zastarjelim')". Ozbiljan komentar nije potreban, a implikacije o generacijskoj selektivnosti ekonomskih doktrina, sasvim drugačijim pogledima na dominaciju tih doktrina, pa i unutarakademske trzavicama, nameću se same od sebe.

5.3. Domena Friedman: Monetarna politika – kritika keynesijanaca

Kao što je već opisano, monetarnom se politikom, suprotno od onoga što bi ekonomska teorija mogla reći, u Hrvatskoj bavila skupina ekonomskih keynesijanaca kojima je zajednička oštra kritika monetarne politike u Hrvatskoj od vremena provođenja stabilizacijskog programa, i posebno politika Hrvatske prema tečaju kojeg su smatrali previsoko postavljenim i destimulirajućim za izvoz. Keynes u Hrvatskoj ima tradiciju prihvaćanja tijekom 20. stoljeća (Baletić, 2010b) i tako su se brojni keynesijanci u hrvatskom akademskom životu okrenuli njegovim porukama u mnogim trenucima.

S obzirom na to da su hrvatski keynesijanci vrlo često bili izrazito kritični prema politici HNB-a u pogledu tečajne politike, valja se podsjetiti da je HNB za svoj osnovni cilj postavila stabilnost cijena (Družić, 2004: 202; Baletić, 2011: 17), što jest posljedica Friedmanova intelektualnog utjecaja (Nelson i Schwartz, 2007: 24) pa tako keynesijanci monetarnu politiku Hrvatske karakteriziraju kao "monetarističku" (Družić, 2004: 201) ili kao "neoliberalnu" (Baletić, 2011: 2010). Na ovom području, vrlo slično i kao na području fiskalne politike postoji vrlo konzistentna borba ideja.

Tako Drezgić (2011: 159) smatra da je zapravo fiskalna vlast u velikoj mjeri determinirala monetarnu politiku, no da i monetarna politika sama snosi važan dio odgovornosti za neuspjehe u hrvatskoj tranziciji. Problem monetarnih ograničenja on detektira još od uspostavljanja stabilizacijskog programa 1994. i smatra da je nerazvijena ekonomija u uvjetima nagle liberalizacije bila nespremana na konkurentno svjetsko gospodarstvo što je vodilo sve većoj potražnji za uvoznim proizvodima, a to je zatim djelovalo dodatno aprecijacijski. Godinama nakon toga, kaže Drezgić, ekonomska struktura prilagodila se tečaju te je poprimila uvoznu strukturu te smatra da su u dugom roku posljedice fiskalnog deviznog režima bile vrlo nepovoljne. Baletić (2010a: 343) također stabilizacijski program vidi kao neuspjeh. Iako je dočekan s olakšanjem jer je te 1994. nešto moralo biti poduzeto da se zaustavi opasni inflacijski proces, Baletić smatra da je program napravljen na brzinu. Najavljena je devalvacija nacionalne valute s gornjom granicom tečaja od 4,444 HRD prema DM i obustavljen je svaki rast emisije novca. Sa stabilizacijom cijena brzina optjecaja novca se smanjila, potražnja za gotovim novcem naglo se povećala, ali bez odgovarajućeg porasta ponude. To je imalo deflacijski učinak na cijene i dugove, masovno je proširilo nelikvidnost te dovelo do velikog skoka realne kamatne stope. Tako je došlo do deflacije, smatra Baletić, i segmentacije novčanog tržišta, s time da najavljeni tečaj nikad nije dosegnut nego je ostao znatno iznad te razine, s apreciranom domaćom valutom.

No, postoje još neki propusti koje hrvatski keynesijanci pripisuju pogrešnom vođenju monetarne politike. Javio se i problem vladinog saniranja banaka u drugoj polovici 1990-ih. Tako Družić (2004: 204) smatra da hrvatski građani "ne samo da ništa nisu dobili pretvorbom i privatizacijom društvenog vlasništva hrvatske privrede nego su putem poreza platili sve njezine troškove i neuspjehe". Troškovi sanacije banaka u razdoblju 1995.-1999. iznosili su 11,5 milijardi kuna (Družić, 2004: 167). Kao problem hrvatske politike navodi se i vlasnička struktura banaka koju je država krajem tranzicijskog perioda krajem 1990-ih i početkom 2000-ih privatizirala pa je 2002. od 46 banaka koje su poslovale njih preko 90 posto prešlo "pod kontrolu stranaca" (Družić, 2004: 111). Isti autor (2004: 203) smatra da je apsurdna tvrdnja da se tečaj formira slobodno na tržištu kada devizne rezerve HNB-a omogućuju središnjoj banci da "tečaj formira na razini na kojoj želi".

Baletić (2011: 16-17) smatra da se model ekonomske politike u Hrvatskoj nije mijenjao još od 1993. i usvajanja Antiinflacijskog programa. Smatra da je "monetarni čimbenik ostao nadređen ukupnoj ekonomskoj politici koja je čitavo vrijeme imala za cilj samo stabilnost cijena, ostvarivanu putem stabilnog deviznog tečaja kune prema euru". Istovremeno, Baletić smatra da su devizne transakcije bile presudan i egzogeno zadan okvir kreacije domaćeg novca i da je monetarni okvir determinirao sve druge varijable i proizveo učinke koji su izrazito negativni. Stabilnost cijena pretvorena je u iluziju opće stabilnosti, a monetarni sustav, kako tvrdi Baletić, zapravo je ovisan i određen inozemnim čimbenicima. S ovim zadnjim slaže se i Zdunić (2010: 188) koji smatra da se Hrvatska odrekla monetarnog suvereniteta i da je "izostala orijentacija (...) prema tzv. nacionalnom ekonomskom sustavu s nacionalnim razvojnim ciljevima".

Tako akademik Baletić (2011: 10-16) i jedan od najvećih zagovornika keynesijanske ekonomije u Hrvatskoj sažima sedam točaka na kojima bi trebalo promijeniti politiku središnje banke u Hrvatskoj: 1) HNB trebao bi biti vraćen u proces demokratskog odlučivanja o njegovoj politici te bi morala napustiti neoliberalni ekonomski model s novim modelom izlaska iz krize. Također bi trebalo više usklađivati monetarnu i fiskalnu politiku u Hrvatskoj, 2) Mora se definirati nova "monetarna strategija prijelaznog razdoblja" do ulaska Hrvatske u Europsku monetarnu uniju, 3) potrebna je resuverenizacija monetarne vlasti te stroga regulacija poslovnih banaka od strane HNB-a, 4) deueuroizacija financijskog sustava. To uključuje regulaciju svih funkcija domaćeg novca, zabranu primjene "valutne klauzule", 5) Potrebna je refleksijska umjesto deflacijske politike kada se stvori manevarski prostor za

aktivnu monetarnu politiku, 6) Valja provesti mjere koje bi potaknule proces kreditiranja u Hrvatskoj i ubrzale depozitno – kreditnu multiplikaciju primarnog novca centralne banke, radi poticanja proizvodnje, izvoza i novog zapošljavanja i 7) politika HNB-a mora biti anti-recesijska, ekspanzivna koja bi dovela do ubrzanog snižavanja domaćih kamatnih stopa na kredite poslovnih banaka radi poticanja investicija i novog zapošljavanja.

Rohatinski (2000) slično tomu smatra da je kombinacija realne aprecijacije tečaja i povećanja kupovne snage nacionalne ekonomije otvorila prostor za rast uvoza i povećanje uvozne konkurencije na domaćem tržištu, a istodobno je smanjila i tečajnu potporu izvozu. On također smatra da je potrebna deflacija, ali i da dugoročni problem Hrvatske iziskuje ne samo povećanje konkurentnosti domaćih proizvođača, nego i globalno povećanje konkurentnosti nacionalnog prostora putem njegove internacionalizacije.

Nasuprot keynesijanskog pogleda stoje liberali koji imaju sasvim drugačije mišljenje. Šonje (2011: 160-166) tako smatra da promjene tečaja neće pomoći hrvatskom gospodarstvu. Hrvatska je već provela kontroliranu deprecijaciju tečaja između 1998. i 2000. kada je realni tečaj deprecirao oko 8%. Pokazuje da se tada nije vidio pozitivan učinak slabije valute na izvoz. Šonje također pokazuje da one postkomunističke zemlje koje su deprecirale svoju valutu nisu uspjele postići znatno povećanje izvoza, već je on porastao najviše u malim i otvorenim ekonomijama sa stabilnim tečajem ili bez vlastite valute: Slovačkoj, Estoniji, Bugarskoj i Litvi. Isti autor smatra da Hrvatskoj zapravo što prije treba euro i da tečaj nije glavni razlog hrvatske nekonkurentnosti. S njime se slaže i Mihaljek (2007: 142) koji razloge za skroman hrvatski izvoz traži ne u makroekonomskim, već u mikroekonomskim analizama, i to u niskoj proizvodnosti i inovativnosti, visokim pratećim troškovima rada, nedovoljnoj povezanosti domaćih proizvođača sa zapadnoeuropskim industrijskim poduzećima te niskim stranim direktnim ulaganjima u industriju.

6. Zaključak

Dvadeseto stoljeće iznjedrilo je zasigurno najznačajnije implementacije ekonomskih doktrina u dosadašnjem tijeku ljudske povijesti. Tri su ekonomista odigrala posebno značajnu ulogu u prenošenju novih ideja i na teorijskoj, ali i na praktičnoj razini: John Maynard Keynes, Friedrich Hayek i Milton Friedman. Keynes je bio najrevolucionarniji od trojice, pokrećući promjene stavljanjem naglaska na potražnju nasuprot dotadašnjih ekonomskih klasičara koji su ekonomsku ravnotežu vidjeli u kontekstu ekonomije ponude. Hayek je u keynesijanskoj revoluciji, ali još više od toga u kolektivističkim doktrinama, vidio prijetnju slobodi i tržištima koja je shvaćao esencijalna za ostvarivanje te slobode. Friedman je nastavio Hayekov put zagovaranja liberalne ekonomije, usput dodajući važne aspekte monetarizma svojoj zaokruženoj doktrini koja je imala nemjerljiv utjecaj na *policy* prijedloge diljem svijeta u formuliranju novog, neoliberalnog pogleda na svijet koji je dominirao svjetskim ekonomskim idejama od kasnih 1970-ih godina.

Hrvatska je u tranzicijskom periodu prošla kroz brojne ekonomske promjene koje su uključivale privatizaciju, deregulaciju i otvaranje gospodarstva, te su implementirane neke od ideja trojice velikih ekonomista. No, isto tako, došlo je i do distorzije implementiranih doktrina te su hrvatski ekonomisti, koji se obično s jedne strane svrstavaju među keynesijance, a s druge među liberale, zamijenili polja fokusa, pa je primarna pozicija keynesijanaca postala monetarna, a liberala fiskalna politika. To je vrlo jasan indikator da lokalne prilike nužno utječu na ideje koje se prenose iz zemlje u zemlju, posebno s obzirom na pozicije koje unaprijed zauzimaju vodeći ekonomisti u nekoj zemlji.

Daljnja teorijska istraživanja mogla bi uključivati i koliko su neke druge, za hrvatske prilike važne ekonomske doktrine, poput marksizma, bile implementirane u svojem čistom obliku, a koliko se i unutar tih ideja može naći različitih utjecaja konkretnih prilika naslijeđenih iz kulture i prethodnog ekonomskog razvoja. Isto tako, za potrebe daljnjih istraživanja izrazito bi korisno bilo zauzimanje "mikro" pristupa u detaljnom proučavanju vrlo specifičnih pitanja (primjerice, načina privatizacije ili otvorenosti gospodarstva) i komparacije s principima najvećih ekonomskih teoretičara i razlikama između ta dva nalaza. Takav bi pristup sigurno potvrdio hipotezu da su ideje nezaobilazno važne i da imaju utjecaj na ekonomsku praksu, koliko god taj utjecaj eventualno bio distorziran.

Literatura

- Babić, Mate (1994) Predgovor. U: John Maynard Keynes, *Izabrana djela*. Zagreb: Privredni vjesnik
- Baletić, Zvonimir (2010a) Pogrešna koncepcija stabilizacije. U: Zvonimir Baletić i Đuro Medić (ur.): *John M. Keynes i hrvatska ekonomska misao* (str. 335.-348.) Zagreb: Ekonomski fakultet
- Baletić, Zvonimir (2010b) Recepcija Keynesa u Hrvatskoj. U: Zvonimir Baletić i Đuro Medić (ur.): *John M. Keynes i hrvatska ekonomska misao* (str. 309.-324.). Zagreb: Ekonomski fakultet
- Baletić, Zvonimir (2011) Predgovor – Monetarna politika ekonomskog rasta i zaposlenosti. U: Drago Jakovčević, Ivan Lovrinović i Dubravko Radošević (ur.): *Novac i ekonomski rast – Monetarna politika ekonomskog rasta i zaposlenosti* (str. 7.-17.). Zagreb: Ekonomski fakultet
- Berend, Ivan (2011) *Ekonomska povijest Europe dvadesetog stoljeća*. Zagreb: MATE
- Boettke, Peter J.; Coyne, Christopher J.; Leeson, Peter, T. (2008) The Continuing Relevance of F. A. Hayek's Political Economy. *Advances in Austrian Economics*, 11: 79-98
- Caldwell, Bruce (1995) Introduction. U: Friedrich Hayek, *Contra Keynes and Cambridge*. London: Routledge
- Caldwell, Bruce (2008) Hayek, Friedrich August von (1899-1992). U: Steven Durlauf i Lawrence Blume (ur.), *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 2. izd., London: Palgrave Macmillan
- Čičin-Šain, Ante (2007) Predgovor – O genezi i namjeni ovog zbornika. U: Ante Čičin-Šain i Velimir Šonje (ur.): *Hrvatska na raskrižju – Izazovi dugoročnog razvitka u konkurentnom okruženju* (str. 7.-19.) Zagreb: MATE
- Domazet, Tihomir (2010) Dijagnoza stanja hrvatskog gospodarstva i alternativna kejnezijanska ekonomska politika. U: Zvonimir Baletić i Đuro Medić (ur.): *John M. Keynes i hrvatska ekonomska misao* (str. 267-283.). Zagreb: Ekonomski fakultet

- Dragojević Mijatović, Aneli (2012) I Keynes je znao da tiskanje novca ne pomaže. *Novi list*.
<http://www.novolist.hr/Komentari/Kolumne/Financijski-bumerang-Aneli-Dragojevic-Mijatovic/I-Keynes-je-znao-da-tiskanje-novca-ne-pomaze> (pristupljeno 20.11. 2016.)
- Drezgić, Saša (2011) Interakcija hrvatske fiskalne i monetarne politike. U: Drago Jakovčević, Ivan Lovrinović i Dubravko Radošević (ur.): *Novac i ekonomski rast – Monetarna politika ekonomskog rasta i zaposlenosti* (str. 149.-167..). Zagreb: Ekonomski fakultet
- Družić, Gordan (2004) *Hrvatska obratnica – Stanje i perspektive hrvatskoga gospodarstva*. Zagreb: Golden marketing
- Družić, Gordan (2010) Nužnost zaokreta ekonomske politike iz prorecesijske u razvojnu. U: Zvonimir Baletić i Đuro Medić (ur.): *John M. Keynes i hrvatska ekonomska misao* (str. 353-360) Zagreb: Ekonomski fakultet
- Ekelund, Robert B.; Hebert, Robert F. (1997) *Povijest ekonomske teorije i metode*. Zagreb: MATE
- Ferenčak, Ivan (2011) Kompendij o (neo)liberalizmu. *Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues*, 24(2): 337-347
- Franičević, Vojmir (2010) Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj. U: Dubravko Radošević (ur.): *Kriza i ekonomska politika – Politika i ekonomija razvoja Hrvatske* (str. 65.-106.). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
- Friedman, Milton (1970) The Counter-Revolution in Monetary Theory. *Institute of Economic Affairs*, IEA Occasional Paper no. 33
- Friedman, Milton (1980) *Free to Choose*. New York and London: Harcourt Brace Jovanovich
- Friedman, Milton (1992) *Kapitalizam i sloboda*. Zagreb: Školska knjiga
- Galbraith, John Kenneth (1995) *Ekonomija u perspektivi – Kritička povijest*. Zagreb: MATE
- Galbraith, John Kenneth (1994) Kako je Keynes stigao u Ameriku. U: John Maynard Keynes, *Izabrana djela*. Zagreb: Privredni vjesnik

- Garrison, Roger W. (2014) Hayek and Friedman: Head to Head. U: Roger W. Garrison i Norman Barry (ur.): *Elgar Companion to Hayekian Economics* (str. 116.-137.). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd
- Hayek, Friedrich (2001) *Put u ropstvo*. Zagreb: Kruzak
- Hayek, Friedrich (2002) *Individualizam i ekonomski poredak*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti
- Hetzel, Robert L. (2007) The Contributions of Milton Friedman to Economics. *Economic Quarterly*, 93(1): 1-30
- Ip, Greg; Whitehouse, Mark (2006) How Milton Friedman Changed Economics, Policy and Markets. *The Wall Street Journal*.
<http://www.wsj.com/articles/SB116369744597625238> (pristupljeno 7.11. 2016.)
- Kates, Steven (1994): The Malthusian Origins of the General Theory or How Keynes Came to Write a Book About Say's Law and Effective Demand. *History of Economics Review*, 21: 10-20
- Keynes, John Maynard (1944) *Izabrana djela*. Zagreb: Privredni vjesnik
- Krugman, Paul (2007) Who Was Milton Friedman?. *New York Review of Books*.
<http://www.nybooks.com/articles/2007/02/15/who-was-milton-friedman/>
 (pristupljeno 7. 11. 2016.)
- Mihaljek, Dubravko (2007) Između Olimpa i brodoloma: viđenja hrvatske tranzicije u 2007. godini. U: Ante Čičin- Šain i Velimir Šonje (ur.): *Hrvatska na raskrižju – Izazovi dugoročnog razvitka u konkurentnom okruženju* (str. 129.-159.). Zagreb: MATE
- Nelson, Edward; Schwartz, Anna J. (2007) The Impact of Milton Friedman on Modern Monetary Economics: Setting the Record Straight on Paul Krugman's "Who Was Milton Friedman?". *Federal Reserve Bank of St. Louis – Working Paper 2007-048D*: 1-43
- Radošević, Dubravko (2010) Hrvatska na prekretnici: socijalna država ili neoliberalizam?. U: Dubravko Radošević (ur.): *Kriza i ekonomska politika – Politika i ekonomija razvoja Hrvatske* (str. 107.-113.). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk

- Raico Ralph (2008) Keynes and Neomercantilism. *The Independent Review*, 13(2): 165-188
- Rohatinski, Željko (2000) Ekonomska politika na pragu 21. stoljeća. U: Grupa autora: *Hrvatsko gospodarstvo za 21. stoljeće* (str. 29.-44.). Zagreb: Matica hrvatska
- Shearmur, Jeremy (1997) Hayek, Keynes and the State. *History of Economics Review*, 26: 68-82
- Steele, Gerald R. (2001) *Keynes and Hayek: The Money Economy*. London and New York: Routledge
- Stojanov, Dragoljub (2012) *Ekonomska kriza i kriza ekonomske znanosti*. Rijeka: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci
- Strpić, Dag (2001) Bilješka o Friedrichu Augustu von Hayeku, analitičaru i strategu znanja, pravila i poredaka. *Politička misao*, 38(1): 36-41
- Škegro, Borislav (2007) Kako je privatizacija spasila Hrvatsku. U: Ante Čičin- Šain i Velimir Šonje (ur.): *Hrvatska na raskrižju – Izazovi dugoročnog razvitka u konkurentnom okruženju* (str. 255.-266.). Zagreb: MATE
- Šonje, Velimir; Vujčić, Boris (2001) "Liberalizam" u vođenju ekonomske politike. U: Matko Meštrović (ur.): *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj* (str. 149-164). Zagreb: Ekonomski institut
- Šonje, Velimir (2007a) Ne dirajte mi državnu potrošnju. U: Ante Čičin- Šain i Velimir Šonje (ur.): *Hrvatska na raskrižju – Izazovi dugoročnog razvitka u konkurentnom okruženju* (str. 355.-389.). Zagreb: MATE
- Šonje, Velimir (2007b)
- Šonje, Velimir (2011) *Hotel Europa – eseji i blogovi o krizi u Hrvatskoj i Europi*. Zagreb: Arhiavalitika
- Zdunić, Stjepan (2010) Posebnosti hrvatske monetarne politike. U: Dubravko Radošević (ur.): *Kriza i ekonomska politika – Politika i ekonomija razvoja Hrvatske* (str. 183.-203.). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk

Sveučilište
Sjever

UNIVERSITY
OF NORTH

SVEUČILIŠTE
SJEVER

IZJAVA O AUTORSTVU
I
SUGLASNOST ZA JAVNU OBJAVU

Završni/diplomski rad isključivo je autorsko djelo studenta koji je isti izradio te student odgovara za istinitost, izvornost i ispravnost teksta rada. U radu se ne smiju koristiti dijelovi tuđih radova (knjiga, članaka, doktorskih disertacija, magistarskih radova, izvora s interneta, i drugih izvora) bez navođenja izvora i autora navedenih radova. Svi dijelovi tuđih radova moraju biti pravilno navedeni i citirani. Dijelovi tuđih radova koji nisu pravilno citirani, smatraju se plagijatom, odnosno nezakonitim prisvajanjem tuđeg znanstvenog ili stručnoga rada. Sukladno navedenom studenti su dužni potpisati izjavu o autorstvu rada.

Ja, Dino Brumec, pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključivi autor diplomskog rada pod naslovom "Razlika između klasične i keynesijanske ekonomske doktrine u 20. stoljeću s implikacijama na hrvatsku tranziciju" te da u navedenom radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova.

Student: Dino Brumec

Sukladno Zakonu o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju završne/diplomske radove sveučilišta su dužna trajno objaviti na javnoj internetskoj bazi sveučilišne knjižnice u sastavu sveučilišta te kopirati u javnu internetsku bazu završnih/diplomskih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Završni radovi istovrsnih umjetničkih studija koji se realiziraju kroz umjetnička ostvarenja objavljuju se na odgovarajući način.

Ja, Dino Brumec neopozivo izjavljujem da sam suglasan s javnom objavom završnog/diplomskog rada pod naslovom "Razlika između klasične i keynesijanske ekonomske doktrine u 20. stoljeću s implikacijama na hrvatsku tranziciju" čiji sam autor.

Student: Dino Brumec